

PROLETER KAMUSALLIK ÖRNEĞİ OLARAK HANNOVER MATBAA İŞÇİLERİ DERNEĞİ

Hannover Print Workers Associations as an Example of Proletarian Publicity

Ayhan Bilgin *

Öz

Zanaatkâr emekçilerin kapitalist toplumsallaşmayla oluşan erken işçi hareketinin öncü gruplarından biri olduğu bilinmektedir. Bu çalışma Hannover matbaa işçilerinin (esasen kalfalar) 1800-1850 yıllarında geliştirdikleri örgütlenme deneyimlerini ele almaktadır. Bu deneyimler çalışmada Negt ve Kluge'nin (1974) proleter kamusalılık perspektifinden hareketle ele alınmaya çalışılmıştır. Matbaa sektöründe yaşanan kapitalistleşmeyle beraber işçileşen Hannover'li zanaatkârlar bu bağlamda kendi kamusalılıklarını inşa süreci içerisine girmişlerdir. Bu proleter kamusalılık inşasında zanaat ve hâkim hale gelen edebi burjuva kamusalılığı gibi farklı kamusalılık formlarının da önemli etkileri olmuştur. Bu etkileşimler çalışma da ele alınmakla beraber özellikle işçileşen kalfaların belirtilen dönemde yerel Okuma Derneği'nden sendika benzeri ulusal Gutenberg İşçi Derneği'ne dönüşen örgütlenme etkinlikleri ve deneyimleri çalışmanın ana konusunu oluşturmuştur. Hannover Devlet Arşivindeki polis kayıtları ve işçi örgütlerinin yayınları çalışmanın temel verisini oluşturmuştur. Çalışmada varılan temel sonuç Hannover matbaa işçilerinin başta işyeri sahipleri ve mutlakiyetçi devlet aygıtına karşı mücadele içerisinde kendi çıkarlarını ve yaşam deneyimlerini yansıtan bir proleter kamusalılık inşasında öncü gruplardan biri olduğudur.

Anahtar Sözcükler: Proleter Kamusalılık, Alman Matbaa İşçileri Hareketi, İşçi Örgütleri ve Sınıf Oluşumu

Abstract

It is known that artisanal laborers are one of the leading groups of the early workers' movement created by capitalist socialization. This study deals with the organizational experiences that

* Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Artvin, Türkiye, ayhanbilgin@yahoo.de, Orcid Numarası: 0000-0001-8193-2712

Ass. Professor, Artvin Coruh University, Department of Political Science and Public Administration, Artvin, Turkey, ayhanbilgin@yahoo.de, Orcid Number: 0000-0001-8193-2712

Geliş Tarihi / Received: 27.05.2020 - Kabul Tarihi / Accepted: 28.09.2020

Hannover printing workers (mainly journeymen) developed in 1800-1850. These experiences were tried to be handled from the perspective of the proletarian publicity of Negt and Kluge (1974). The craftsmen from Hannover, who forms up into worker with the capitalization in the printing sector, have entered the process of building their own publicity in this context. Different forms of publicity, such as craft and dominant bourgeois publicity, also had important effects on the construction of this proletarian publicity. Although these interactions are also discussed in the study, the organizational activities and experiences of the working people, who turned from the local Reading Association into a union-like national Gutenberg Workers' Association in the specified period, constituted the main subject of the study. Police records and publications of workers' organizations in the Hannover State Archive constituted the basic data of the study. The main conclusion of the study is that Hannover printing workers are one of the leading groups in the construction of a proletarian publicity, which reflects their own interests and life experiences, especially in the struggle against business owners and the absolutist state apparatus.

Keywords: Proletarian Publicity, German Print Workers Movement, Labour Organizations and Class Formation

Giriş

Bu çalışma 19. Yüzyıl ilk yarısında Kuzey Almanya Hannover Krallığı bölgesinde matbaa sektörünün sanayileşmesiyle kalfaların yaşadığı işçileşme sürecini ve bu süreçte işçilerin dernekler üzerinden geliştirdikleri dayanışma formları ve örgütlenme deneyimlerini incelemektedir. Bu dönemde kalfalar matbaa sanayisinin lonca tarzı üretim örgütlenmesinden gittikçe ücretli emeğin hâkim olduğu kapitalist sanayi örgütlenmesine geçişi deneyimlemişlerdir. Çalışma kalfaların bu geçişe özgü örgütlenme form ve deneyimlerini özgün bir proleter kamusalılık inşası olarak ele almayı hedeflemektedir. Proleter kamusalılık kavramı Oskar Negt ve Alexander Kluge'nin Kamusalılık ve Deneyim (1974) adlı çalışmasında geliştirdikleri eleştirel analitik çerçeveye işaret etmektedir. Bu çalışmada yazarlar bir taraftan hâkim burjuva kamusalılığının ve içerdiği tahakküm formlarının eleştirisine yönelmiş öte yandan bir karşı-kamusalılık örneği olarak proleter kamusalılık kategorisini ileri sürmüşlerdir. Bu kategori tarihsel olarak burjuva kamusalılığının dışladığı proleter yaşam bağlamı ve deneyim örgütlenmelerinden oluşan proleter karşı-kamusalılığı varsayar. Çalışma bu temel varsayımdan hareketle Hannover matbaa kalfalarının ücretli emek işçisine dönüşümünü ve bu dönüşümdeki kolektif deneyimlerin örgütlenmesini özgün bir proleter kamusalılık inşası bağlamında ele almayı hedeflemektedir.

Çalışma yukarıda belirtildiği gibi proleter kamusalılık perspektifinden işçileşen zanaatkârların yeni sınıfsal deneyim koşullarının oluşumuna ve bu koşullar içerisinde kendi kamusalılıklarını oluşturmaya dönük örgütlenme faaliyet ve içeriklerine odaklanacaktır. Zanaatkârların Avrupa işçi sınıfı tarihinde özel

bir yeri ve erken sınıf hareketinin asli unsurlarından biri olduğu genel olarak bilinmektedir (Thompson 2006; Katznelson ve Zollberg 2012; Renzsch 1980). Özellikle Almanya'nın farklı bölgeleri 18. Yüzyıldan itibaren yoğunlaşan bir şekilde zanaat kalfalarının emek ve sermayenin modern çatışma biçimine benzer bir şekilde ücret artışı için grev ve protestolarına sahne olmuştur (Reith 1994). 1980 sonrası yoğunlaşan akademik çalışmalar aynı zamanda zanaat kalfalarının çalışma koşulları itibariyle fabrika işçiliğinin gelişiminden çok daha önce kapitalist pazar ilişkilerinin etkisi altında erken işçi hareketinin temel taşıyıcısı olduklarına dair güçlü veriler ortaya çıkarmıştır (Ditt 1994). Bu anlamda Alman erken işçi hareketleri araştırmacısı Jürgen Kocka'nın güçlü kanıtlarla ileri sürdüğü işçi hareketleri ile zanaat kalfa hareketleri ve gelenekleri arasındaki tarihsel etkileşim ve bağlantının proleterleşme süreçlerini anlamak açısından oldukça önemli olduğu iddiası bu çalışmayı yönlendiren temel noktalardan biridir (Kocka 2012, 1987). Bahsi geçen çalışmalar bir yandan küçük usta ve kalfaların ücretli emek sınıfına dönüşümünü vurgularken öte yandan farklı zanaat gruplarının oldukça çeşitlilik arz eden sosyal konumlarına ve sınıflaşma yörüngelerine dikkat çekmişlerdir. Bu çalışmalar kapitalist sanayileşmenin hızlı yaşandığı Berlin ve Hamburg gibi kentlere odaklanırken Hannover Krallığı bölgesinde erken aşama (19. Yy ilk yarısı) kalfa ve işçi hareketine dair çalışmalar oldukça sınırlı kalmıştır (Scheel 1976; Geiling 1986; Schmichen-Ackerman 1990). Bu çalışmaları sınırlayan önemli sorunlardan biri arşiv kaynaklarının önemli bir kısmının II. Dünya Savaşı sırasında tahrip olmasıdır. Bu ikincil çalışmaların yanı sıra Hannover baskı kalfalarını ele alan bu çalışmanın temel kaynakları yazarın Hannover işçi hareketi üzerine yaptığı arşiv çalışması sırasında topladığı kısıtlı arşiv kaynaklarına dayanmaktadır. Bu kaynakların başında polis teşkilatının işçilerin faaliyetlerine ilişkin tuttuğu raporlar ve kamu makamlarının raporları gelmektedir. Ayrıca yine devlet arşivinde işçi derneklerinin yıllık kutlamaları dolayısıyla yayımladığı yıllıklar bulunmaktadır. Bu kaynak türü işçilerin kendileri tarafından kaleme alındığından devlet makamlarının kaynaklarının dışında önemli bir kaynak türünü oluşturmaktadır. Bu yıllıklar dernek faaliyetleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Üye sayısı, faaliyetleri ve yaşanan işyeri temelli çatışma ve sorunlar bu yıllıkların içerdiği temel verileri oluşturmaktadır.

Çalışma genel hatları itibariyle birçok bölümden oluşmaktadır. İlk önce çalışmanın kavramsal çerçevesini oluşturan proleter kamusalılık kavramı üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda Negt ve Kluge'nin geliştirdiği eleştirel kamusalılık anlayışı tartışılacak ve sınıf oluşumu süreçleri ile olan ilişkisi açıklanmaya çalışılacaktır. Daha sonra proleter kamusalığa temel oluşturan proleter yaşam ve emek bağlamının oluşum koşulları açısından matbaa

sektöründe loncadan kapitalist sanayi işletmelerine doğru yaşanan dönüşüm ele alınmaktadır. Yereldeki bu dönüşümün ana hatları vurgulandıktan sonra parçalanmış geleneksel kalfa örgütlerinin yerine yeni tarzda zanaat ve burjuva kamusalılığı özelliklerini birleştiren örgütlenmeler ele alınacaktır. Bu örgütlenmeler kalfaların kapitalistleşen işletme koşullarına uyum ve direnç pratiklerini sergilerler. Artan bir şekilde işletme sahiplerinden ayrılan “işçi-kalfa” kimliği bu örgütlenmelerde belirgin bir şekilde inşa edilmiştir. Bu örgütlenmelere değinildikten sonra kalfaların 1848 Mart devriminin etkisi, mutlakiyetçi otoriter yönetim ve işyeri sahipleri (kapitalistleşen ustalar) ile artan çatışma düzeyinin etkileriyle daha çok proleter kamusalılık özellikleri taşıyan yeni tarzda örgütlenme deneyimlerine değinilecektir. Bu deneyimler İşçi Derneği’nden ulusal ölçekte sendika benzeri Gutenberg derneğine uzanmaktadır. Bu deneyimlere değinildikten sonra genel bir değerlendirme yapılarak çalışma sonlandırılacaktır.

Deneyimi Örgütlemenin Aracı Olarak “Proleter Kamusalılık”

İleriki bölümlerde Hannover matbaa kalfalarının kapitalist endüstrileşme sonucunda ortaya çıkan değişimler karşısında yaşadığı deneyimler ve bu temelde gelişen örgütlenme pratikleri ele alınacaktır. Bu bölümde işçilerin deneyim ve örgütlenme pratiklerinin hangi teorik çerçevede ele alındığı sorusu açıklığa kavuşturulacaktır. Ampirik veriler ışığında çalışma, işçileşen kalfaların deneyimlerini ve pratiklerini teorik düzeyde proleter kamusalılık bağlamında ele alınması gerektiğini ileri sürmektedir. Bunun iki nedeni vardır. Birincisi kavramın hâkim burjuva kamusalılık anlayışına karşı temel bir eleştiriyi barındırmasıdır. İkincisi proleter kamusalılık anlayışının somut deneyim düzeyi ile örgütsel düzeyin karşılıklı ilişkisi ve etkileşimini dikkate almasıdır. Bundan dolayı bu teorik bağlamın neyi ifade ettiği, hangi kavramsal çerçeveleri ve önermeleri ileri sürdüğü çalışmanın anlaşılması açısından önemli hale gelmektedir. Proleter kamusalılık kavramı Oskar Negt ve Alexander Kluge’nin “Kamusalılık ve Deneyim” adlı çalışmasına (1974) geri gitmektedir. Bahsi geçen çalışma hem Almanya hem de dünya ölçeğinde 1968’le başlayan ve daha sonra da farklı alternatif toplumsal hareketlerin gündeme getirdiği eleştirel karşı kamusalılık tartışmaları bağlamında doğmuştur.¹ Yazarlar Jürgen Habermas’ın “Burjuva Kamusalılığının Yapısal Dönüşümü” (1962) adlı çalışmasında geliştirdiği burjuva kamusalılığı kavramı ve kavramın içermekte zorlandığı karşı kamusalılıklar sorusuna odaklanmışlardır.

Habermas bu temel çalışmada büyük değişimlerin yaşandığı (Aydınlanma, Fransız Devrimi, Sanayi Devrimi vb.) 18. Yy ikinci yarısından itibaren mutlakiyetçi ve geleneksel güçlerin hâkim olduğu kamusal alanın (temsili

kamusallık) bu değişimler sonucunda güçlenen kentli burjuva orta sınıflar tarafından burjuva kamusalılığına doğru yeniden yapılandırıldığını iddia etmektedir (Habermas 1990: 67-85; Sandhu 2007: 39-59; Hohendahl 2000). Kamusalılığın bu yeniden yapılanma sürecinin tarihsel izleğini süren Habermas temelde erken aşamada kültür tartışan burjuva edebi kamusalılığından kültür tüketen ve kitle medyası tarafından domine edilen (vermachtet) burjuva kamusalılık formuna doğru bir geçiş sürecini betimlemiştir.² Böylece tarihsel olarak demokratik ve içeren bir niteliğe sahip erken dönem burjuva kamusalılığı kapitalist gelişmeye paralel bir şekilde bürokratikleşmiş medya tekellerine dönüşmüştür. Hâkim tek bir kamusalılık formu olarak burjuva kamusalılığı varsayımına dayalı bir şekilde tarihsel bir evrim süreci analiz edilmektedir. Erken aşamaya dair yaptığı edebi burjuva kamusalılık tiplemesi geç feodal dönemde başlayan ve büyük ölçekli ticaret, iletişim ve merkantilist politikalar yoluyla devlet ve sivil toplum (veya kamusal ve özel alan) ayrışmasına yol açacak şekilde güçlenen orta ve üst burjuva sınıfların kendi kamusalılıklarını inşa etme pratiklerine dayanır. Bu sınıflar ve onların taşıyıcılığını yaptığı edebi kamusalılık toplumun kamusal olarak önem kazanan özel alanından beslenen ve temelde kamusal akıl yürütmeye (Räsonnement) veya kamuoyu (Publikum) oluşturmaya dönük pratiklerdir. Bir tiplemeye temel oluşturan bu burjuva kamusal iletişim ve tartışma pratikleri her şeyden önce okuma salonları, tiyatro, müzeler ve konserler gibi etkinlikler yoluyla ortaya çıkmışlardır ve yazarın ideal bir şekilde atfettiği demokratik, dışlamayan, eşitlikçi ve tartışmacı özelliklere sahiptirler (Habermas 1990: 88 vd.). Daha sonra yoğun eleştiri konusu olacak ve kendisinin de bu eleştirileri az ya da çok kabul etmesine neden olacak olan bu ideal tipleme denemesi ve bundan türeyen burjuva kamusalılık kavramı Negt ve Kluge'nin de çalışmasının temel eleştirel çıkış noktasını oluşturmuştur.

Yazarlar her şeyden önce proleter kamusalılık kavramı ile Habermas'ın ileri sürdüğü gibi bir tarihsel burjuva kamusalılığın varlığını yadsımamakla beraber hâkim hale gelen bu kamusalılığın oldukça *dışlayıcı ve baskılayıcı bir özelliğe* sahip olduğunu ve ayrıca kavramın kendisinin toplumda çoğul halde *mevcut olan karşı kamusalılıkların* varlığını görmeye ve analizine izin vermediğini ileri sürerler (Sandhu 2007: 63).³ İktidar ilişkileri içerisinde dışlanan ve baskılanan gruplar buna göre yaşadıkları gündelik deneyimleri kolektif bir şekilde işleme ve örgütleme potansiyeline sahiptirler. Negt ve Kluge'nin önerdiği “proleter kamusalılık” kavramı burjuva kamusalılığın işleyişi ve çelişkileri boyunca karşı-kamusalılıkların mümkünatını ve oluşum koşullarını tarihsel belirli durum ve koşullarda oluşan ve gelişen somut proleter kamusalılık pratikleri üzerinden incelemeyi hedeflemektedir. Burjuva kamusalılığını yazarlar klasik

burjuva kamusalılığı ve üretim kamusalılıkları şeklinde iki hâkim tarihsel burjuva kamusalılık şeklinde analiz ederler. Burjuva kamusalılıklar kapitalist üretim ve değer prensibine tabi kılınmış kamusalılıkları ifade etmektedir. Birçok farklılığa rağmen klasik burjuva kamusalılığı temelde özel ve kamu ayrımı prensibi üzerine kuruludur. Üretim kamusalılıkları ise bu ayrımı ortadan kaldırarak bütün yaşam bağlamlarını ve toplumsal ilişkileri kapitalist üretim ve değerlendirme bağlamına tabi kılma eğilimine sahiptir.⁴ Burjuva kamusalılığının şeyleşmiş, soyut ve görüntüsel (scheinhaft) özelliği ve bunun ortaya çıkardığı koşullar ve çelişkileri yazarlara göre onu proleter kamusalılıktan ayıran en temel özelliklerinden biridir.⁵ Burjuva kamusalılığının temel işleyiş mekanizmaları yazarlara göre oldukça yaygın nüfuz etme ve belli düzeyde içirme/entegrasyona rağmen temelde dışlama/tanımlama ve “görüntüsel kamusalılık veya sentez” (Scheinöffentlichkeit/Scheinsynthese) üzerine kuruludur. Hem farklı yaşam bağlamlarını içine alması ve aynı zamanda doğrudan sermaye çıkarını hayata geçirme eğiliminin beslediği dışlama meşruiyet sorununu oldukça hayati bir mesele haline getirir. Bir taraftan bütünü temsil etme iddiası öteki taraftan dışlama mekanizmaları burjuva kamusalılığını sürekli bir meşruiyet sorunu ile karşı karşıya getiren temel bir çelişkiye işaret eder.⁶

Öte yandan her iki hâkim kamusalılık formu üretim sürecinin yol açtığı oldukça çelişkili ve çeşitli yaşam ve deneyim bağlamlarını kapsamasından dolayı farklı kamusalılıkların oluşması ve gelişimine de zemin hazırlar. Yukarıda vurgulandığı gibi klasik ve üretim kamusalılığın temel ortak noktası proleter yaşam bağlamının reddidir. Bu bağlam ancak evcilleştirilmiş bir formda değer çıkarının gerçekleştirilmesine eklenilebildiği oranda algılanabilir. Dışlanan bu bağlam kamusalılık kazanır, fakat somut bir bütünlük olarak görülmez. Emeğin metalaşması aynı zamanda somut insani ihtiyaçlarında en soyut düzeyde değer kategorisine tabi kılınmasını beraberinde getirir. Üretim kamusalılığıyla beraber proleter yaşam bağlamları bilinç ve fantezi düzeyine kadar sermaye çıkarı tarafından değerlendirme sürecine dâhil edilmeye çalışılır. Sonuçta burjuva kamusalılığı hâkimiyeti altında proleter yaşam bağlamının deneyimi toplumsal iletişim anlamında anlaşılabilir hale gelir ve tamamen özelleşir (Negt ve Kluge 1974: 41-43). “Proleter yaşam bir bağlam oluşturmaz, tam tersi onun gerçek bağlamlarının bloke edilmesi söz konusudur. Burjuva kamusalılığı bu blokajı ortadan kaldırmasından ziyade sağlamlaştıran bir toplumsal deneyim formudur.” (1974: 10)⁷ Sonuçta iki hâkim kamusalılık formunun dışında yazarlar bunlarla mücadele ve rekabet ilişkisi içerisinde olan başka kamusalılık formlarının varlığını ileri sürerek bu iddiayı burjuva kamusalılık formunun temelde dışladığı ve bloke ettiği proleter yaşam ve deneyim bağlamına dayalı proleter kamusalılık kavramı üzerinden açıklarlar.⁸

Buna göre kapitalist sanayileşmeyle beraber oluşan verili veya ampirik işçi sınıfı kamusalıkları *proleter kamusalılıktan* farklı bir gerçekliği imler. Daha çok doğrudan gündelik deneyimlerin ve çıkarların ifadesi olan bu işçi kamusalıkları kolektif deneyimler içeren örgütsel bir ilişki ve bağlam olarak inşa edilme pratikleriyle beraber proleter kamusalılıklara dönüşürler. Böyle bir inşaya ve de mücadele içerisinde biçimlendirmeye dönük tarihsel süreç ve eylemlerin bütünü proleter kamusalılık kavramı içerisinde görmek mümkündür. Proleter kamusalılık kavramı kısaca işçi sınıfının çeşitli bileşenlerinin kendilerine özgü deneyim ve yaşam bağlamları üzerinden geliştirdikleri karşı ve özgün örgütlenme form ve pratiklerine işaret etmektedir. Buna göre proleter kamusalılık pratik ve gündelik anlam, duyu ve algı düzeyi olarak işleyen ampirik/verili işçi sınıfı kamusalıklarından farklı olarak toplumsal deneyimi örgütlemeye dönük “örgütsel” pratikler düzeyi ile beraber düşünülmelidir (1974: 57-60). İki düzey birbiriyle oldukça sıkı bir şekilde ilişkilidir. Deneyimin kolektif örgütlenme süreci olmadan kamusalılık meydana getirmek mümkün değildir. *Proleter kamusalılık oluşum koşulları itibarıyla burjuva kamusalılıktan farklı olarak çeşitlilik arz eden gündelik ve doğrudan deneyimler düzeyi ile dolayımın ağır bastığı örgütsel düzey arasında sıkı bir bağlam oluşturma eğilimine sahiptir.* Bu anlamda yoğun bir şekilde başta sosyalizasyon ve emek gibi süreçleri içeren yaşam bağlamı ve deneyimlerini işleme durumlarını ifade eder.⁹ Yazarlar böylece bu karşılıklı ilişkinin, deneyimin nasıl örgütlendiği gibi temel bir soruyu karşımıza çıkarttığını ileri sürerler. Buradan çıkarılabilecek sonuç toplumsal deneyim ve kamusalılık arasında kurucu bir ilişkinin varlığı iddiasında görülebilir. Kamusalılık bu anlamda içerisinde toplumsal deneyimin örgütlenebildiği bir durumda kullanım değeri özelliğine sahip olabilir (Negt ve Kluge 1974: 20). Buna göre her toplumsal deneyim ifade olanakları bulduğu takdirde az ya da çok kamusalılık oluşturma potansiyeline sahiptir. Toplumsal deneyimin ifade olanaklarının ortadan kaldırıldığı durumlarda ise kamusalılık oluşturma şansı ve koşulu ortadan kalkar. Proleter kamusalılık yazarlara göre bu anlamda önemli dersler içermektedir.¹⁰ Kamusalılığın örgütsel düzeyi hem doğrudan hem de daha yoğun bir şekilde dolaylı bir biçimde gerçekleşen ve zamanla değişen veya değişmeyen deneyimlerin ve pratiklerin ele alındığı, işlendiği ve deneyim sektörlerine geri aktarıldığı bir süreci ifade eder. Proleter kamusalılığın işlediği malzeme temelde proleter yaşam bağlamının ve bu bağlam içerisinde edinilmiş deneyimlerin kendisidir. Bu bağlamlar özgünlükler içerebildiğinden aynı zamanda farklı deneyimleri proleter kamusalılık içerisinde birleştirme işlevine de sahiptir. Kapitalist endüstrileşmenin ve piyasanın gelişmesi farklı toplumsal grupları genel olarak sınıflaşma sürecine dâhil etmiş olsa da farklı

toplumsal gruplar farklı tarihsel gelenekler (deneyim düzeyi) temelinde özgün sınıflaşma ve kamusalılıklar üretebilmektedirler.

Bu anlamda yazarların kamusalılık anlayışında deneyim kavramı oldukça kilit bir öneme sahiptir. Deneyim kavramı bir taraftan dolayım zorunluluğunu dışlamadan kurum dışı gündelik hayat pratikleri ve süreçlerini öncelerken öteki taraftan sınıf öznelinin duyusal-bedensel¹¹ özelliklerinin durumlarını ele almaya izin verir. Daha doğrusu deneyim kavramı aracılığıyla kurumdan tekil bedene uzanan karşılıklı ilişki ağı kurulur. Yazarların deneyim kavramı hem dolayimli hem de aracısız duyusal-bedensel bilgiyi kapsamaktadır. Kamusalılığı deneyimi üretmenin bir aracı olarak bir taraftan somut deneyimin kendisini öteki taraftan toplumsallaşmış deneyim üretiminin deneyimi şeklinde kavrarlar. Proleter kamusalılıklar deneyimleri baskılanmış olan kendi duyusalılığını keşfeden durumlar ve tahakküm sonucu oluşmuş özne-nesne ilişkilerinin sorgulandığı öğrenme süreçleri içerirler (Krause 2006). Yazarlar bu kamusalılığı birbirine bağlı insani duyusalılığın yeniden bir araya getirildiği ve özgürleştirici özelliklerin proleter öznenin yaratılması için birleştirildiği kolektif üretim süreci olarak tanımlarlar (Negt ve Kluge 1974: 486). Sonuç olarak yazarlar deneyimi bireysel bir olgu olmaktan ziyade toplumsal olarak üretilen bir olgu olarak değerlendirirler ve bundan dolayı toplumsal olarak nasıl yapılandığı bilgisi ancak “deneyim üretiminin deneyimlenmesi” gibi süreçlerin kamusalılık yoluyla serbest kalmasıyla mümkün olur. “İşçiler sadece kendi davranışları ve bilinci hakkında deneyim yaptıkları oranda kendi deneyim örgütlenme formlarını geliştirebilirler” (1974: 58). Ayrıca kendi deneyim formlarını geliştirmeleri ancak proleter kamusalılık çerçevesinde yani işçilerde var olan deneyimin özerk örgütsel bütün çerçevesinden olanaklı hale gelir. Bu kamusalılık içerisinde etkileşime giren dolaylı ve dolaysız deneyimler proleter yaşam bağlamı içerisinde bloke edilmiş olanı bütün toplumla ilişkilendirilerek aşılmasının önüne açar (1974: 59-60). Böylece işçilerin çıkarları ancak bir yaşam bağlamına daha doğrusu bu çıkarlara özgü kamusalılık içerisine dâhil olmasıyla örgütlenebilir ve gerçek çıkar olarak algılanabilir hale gelir.¹² Kısacası sınıf oluşumu özne ve nesne durumların kolektif olarak işlendiği ve deneyimlendiği proleter kamusalılık inşa süreci olmadan anlaşılması ve analiz edilmesi güçtür. Kalfaların sınıflaşma süreci de bu açıdan inşa ettikleri kamusalılık pratiklerine bakılarak anlaşılabilir olduğundan bundan sonraki bölümlerde kalfaların hem kendi tarihsel geleneklerine yaslanarak hem de kısmen ondan koparak uzun süren özgün sınıflaşma deneyimi sorunsallaştırılacaktır.¹³

Lonca Örgütlenmesi ve Hannover’de Matbaa Sanayisinin Gelişimi

Kalfaların sınıf oluşumunu analiz ederken dikkate alınması gereken temel noktalardan birisi iktisadi anlamda matbaa sektörünün zanaat biçiminden kapitalist piyasa koşulları altında işleyen bir işletme formuna dönüşümüdür. Bu dönüşüm kalfaların sınıflaşma sürecinde zanaat ve kapitalist işletme koşullarının etkisini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bu yüzden bu dönüşümün genel hatlarıyla ortaya koyulması sınıflaşmanın hangi nesnel koşullara sahip olduğunu anlamak açısından gereklidir. Zanaattan kapitalist işletmeye geçiş bu yapısal dönüşümün genel ifadesidir. Hannover bölgesinde baskı sektörü 19. Yy başlarına kadar tamamen lonca örgütlenmesinin hâkim olduğu zanaat atölyeleri şeklinde yapılanmıştır (Leonhard 1924: 7). Bu sektördeki kapitalistleşme bu yüzden lonca örgütlenmesinin çözülüşü gibi genel bir süreci içerisinde barındırmaktadır. Kentlerdeki lonca örgütlenmeleri ortaçağdan sanayileşme sürecine kadar küçük el emeğini, yerel pazarlardaki işyeri sayısını, üretim, çalışma ve satış koşullarını düzenleyen temel mekanizmaları ifade etmektedir. Bu mekanizmalar aynı zamanda siyasal yönetici aygıtlar ve kuralların kent yönetimi bağlamında etkileşimi ile doğmuştur. Bu haliyle kent (yerel) ve işyeri merkezli bir üretim ve iletişim bağlamının hâkim olduğu bir tür zanaat kamusalılığından bahsetmek mümkündür. Bu kamusalılık lonca örgütlenmesi üzerine kurulu olduğundan ve aynı zamanda işçileşen kalfaların örgütlenme ve dayanışma gelenekleri tarihsel olarak burada köklendiğinden bu örgütlenme üzerinde biraz durulması gerekmektedir. Yukarıda vurgulandığı gibi kalfaların sınıf oluşumu sürecinde bu gelenekler oldukça belirleyici işlevlere sahip olmuşlardır.

Orta Çağda matbaacılar birçok başka kentli zanaatkârlar gibi lonca içerisinde örgütlenmişlerdi. Baskı tekniğinin bulunmasıyla (Gutenberg) beraber bu zanaatkârlık önemli bir üretim alanı haline gelmiş aynı zamanda zanaat loncası şeklinde örgütlenmede esasen yine bu buluştan sonra gelişim göstermiştir. 8. Yüzyıldan itibaren matbaacıların zanaat örgütlenmelerine sahip olduğu gibi kent yönetiminde de söz hakkı elde ettikleri görülmektedir (May 1891: 4). Kendi iç özerkliğini kazandıktan sonra matbaa zanaatkârlarının kalıcı örgütlenme biçimleri yarattıkları görülmektedir. Lonca içinde usta, kalfa ve çırak ilişkileri oluşarak iş örgütlenmesi hiyerarşik bir yapı kazanmış, kalfa ve çıraklar ustaların talimatlarına ve disiplin uygulamalarına tabi kılınmıştır. Lonca bir aile birliği yapısı kazanarak, usta bu aile üyelerinin yönetiminden sorumlu olan, kalfa ve çıraklara karşı bakma, koruma ve kollayan kişi konumuna gelmiştir. Kalfalar ise genellikle ustaların işyeri veya konutlarında ikamet ediyorlardı ve sıkı bir şekilde ustalar tarafından kontrol edilmekteydiler. Usta, kalfa ve çıraklar hastalık durumlarında loncaların oluşturduğu sağlık

sandıklarından faydalanmaktaydılar. Loncalar bu şekilde üyelerinin farklı sosyal durumlarını dikkate alan kapsayıcı yapıya kavuşarak erken dönemlerde ilk sosyal dayanışmacı örgüt yapılarını geliştirmişlerdir. Kalfalar belli bir süre (yaklaşık 10 yıl) çalıştıktan sonra usta olma şansına sahiptiler. Loncanın üyelerine karşı zanaata özgü teknik bilgileri aktarmak gibi bir temel işlevinin de olduğu görülmektedir. Loncalar böylece oldukça güçlü mesleki dayanışma birlikleri hayata geçirmişler ve bütün üyelerin az ya da çok sahip olduğu ortak mesleki gelenekler yaratabilmişlerdir (May 1891: 6-7, Krahl 1916: 50-80).

Bütün meslek üyelerini kapsayan en eski örgütlenme formu “postulat” adını taşıyordu. “ Bu bütün zanaat üyelerini bir arada tutan ve aynı zamanda baskı ve keyfi uygulamalara karşı bir set olarak işliyordu. Böylece postulatlar bütün baskı sektörünü ilgilendiren kurallara sahip ve etkisi bütün parçalara ulaşan (ustalar, kalfalar ve çıraklar) zanaat düzeni haline gelmiştir.” (Krahl 1916: 80). Zanaatkârlar her kentte bütün meslek üyelerini bir araya getiren matbaacı toplulukları oluşturmuşlardı. Bunlara “sozietat” da denilirdi. Bu topluluklar birleşerek birlikte matbaacı birliklerini teşkil etmişlerdir (1916: 91). Bu topluluklar içinde birde mesleki problemleri ve sorunları ele alarak çözmeye çalışan zanaatkâr mahkemeleri kurulmuştur. Postulatlar aynı zamanda ücretin düzeyi, çalışma saatleri ve çırakların sayısı ile ilgili düzenlemeler içerirdi. Ayrıca üyelerini hastalık, gezginlik ve iş göremezlik durumlarında (Viatikum) desteklerlerdi (Kulemann 1908: 284). Aralarında derin farklar olmasına rağmen bu örgütlenmeler aslında modern işçi sendikalarına benzemektedirler. Postulat’ın iç düzenlemesi kalfalara işyeri sahiplerinin (ustalar) keyfi uygulamalarına karşı ve zanaat içindeki iş ilişkileri ve koşullarına dair düzenlemeler üzerinde etkiye bulunma hakkı verdiğinden ilerleyen süreçte Postulatlar kalfalar için bir mücadele aracı haline gelmeye başlamıştır. Loncaların bütün üyelerin çıkarlarını birleştirebilen ve meslek ahlaki ve geleneği tesis eden geleneksel mesleki birlik yapısı krize girdikçe özellikle sayısı artan kalfaların konumunda kötüleşme yaşanmaya başlamıştır. İşletme kuruluşları devlet tarafından verilen izne tabi tutulduğundan işyeri sayısının sınırlandırılması ve kontrolü uzun süre mümkün olmuştur. Fakat zanaata girenlerdeki ve işyeri açma masraflarındaki artış gibi belirli değişimler sonucunda usta ve kalfa arasındaki mesleki birlik ve aidiyet yapısı çözülmeye başlamıştır. Usta olmak ve işyeri açma daha çok usta çocuklarının bir ayrıcalığı haline gelerek kalfaların usta olma şansları neredeyse ortadan kalkmıştır.

Özellikle 17. Yüzyıldan sonra düzenlilik arz eden nüfus artışı, ağırdan olsa kırsal alandan kentlere doğru yaşanan sosyal hareketlilik ve kapitalist piyasa ilişkilerinin yaygınlaşması sonucunda lonca yapısının çözülmeye başladığı

görülmektedir. Bu gelişmelerle ilişkili olarak sürekli artan bir şekilde daha fazla kişinin zanaata girmesi sonucunda kalfa ve çırak sayısında artış yaşanmıştır. Böylece kalfalar ile geleneksel otorite ilişkilerinin ve konumlarının zayıflamasından ürken ve ustalık belgesi alma hakkına sınırlama getirilmesini isteyen ustalar arasındaki gerilimler artmıştır. Kalfaların usta olma şansları giderek zayıflamaya başlamıştır (Jeschke 1977: 247; May 1891: 5). Yukarıda vurgulandığı gibi ustalık hakkı ve dolayısıyla bağımsızlaşarak işyeri açma şansı gittikçe usta çocuklarına verilen bir ayrıcalık haline gelmiştir. Lonca örgütlenmesinde beliren bu değişimlerle beraber usta ve kalfalar arasında keskin ayrımlar meydana gelmeye ve çıkar çatışmaları keskinleşmeye başlamıştır. Bu ayırmadan sonra kalfalar lonca dışında örgütlenmeye başlamış ve bu amaçla kardeşlikler (Bruderschaften) ve kalfa toplulukları meydana getirmişlerdir. Bu şekilde kalfalar kendilerine özgü çıkarları temsil etmeye başlamış ve çözülün lonca düzenindeki değişen konumlarına karşı örgütlenme mücadelesine girişmişlerdir. Böylece kalfalar çeşitli şekillerde (iş bırakma gibi) emek ilişkilerinin belirlenmesi üzerinde etkide bulunmaya başlamışlardır (Reith 1994). Kalfalar daha iyi ücret, geleneksel dinlenme (Kutsal Pazartesi-Blauer Montag¹⁴) ve çalışma saatlerinin kısaltılması, ustaların elinde adil olmayan bir araca dönüşen lonca düzeninin iyileştirilmesi talepleriyle mücadele etmişlerdir. Daha da ileri giderek bütün imalat sanayisinin düzenlenmesine katılmayı ve düzenli bir şekilde zanaat loncaları içinde temsil edilmeyi talep etmişlerdir. Bütün bunlara rağmen kalfaların konumunun emek piyasası koşulları altında tam olarak ücretli emek işçisine dönüşümü sanayileşme süreciyle gerçekleşeceğinden çözülüşün erken aşamalarında kalfalar güçlü mesleki gelenekler içerisinde kendilerini sanatkârlar olarak nitelendirirdi. Bu duruma geleneksel lonca örgütlenme yapısının katkı sunduğu yukarıda vurgulanmıştı (May 1891: 10 vd.). Sonuç olarak 19. Yy başlarında kanun yapıcılar bu tip kalfa birliklerine karşı sıkı önlemler almaya başlarlar. Kalfa dükkânları yasaklanır, destek sandıkları ve iş belgeleri işyeri sahiplerinin ellerine bırakılır. İşyeri sahiplerinin dernekleri varlığını sürdürmeye devam ederken ve var olan Kardeşlikler ve Postulatlar bütün kuruluşlarıyla beraber ortadan kaldırılır. Hambach festivalleri (1832) ve öğrencilerin Frankfurt suikastinden (1833) sonra bütün Almanya’da olduğu gibi Hannover’de de polisiye önlemlerin dozu artırılarak kalfa birlikleri ve dernekleri yasaklanmış ve birçok kalfa sürgüne gönderilmiştir. Destek sandıkları dahi sıkı bir denetim altına alınmıştır (Jeschke 1977: 226 vd.).

Hannover’de matbaa sanayisinin 16. Yüzyıla kadar geri gittiği bilinmektedir. Bu dönemde gelişen ticari yaşam, artan devlet etkinlikleri ve yazılı iletişimin genişlemesi sonucu canlanan kültürel hayat matbaa sanayisinin gelişimini

hızlandırmıştır. “Almanya’da reformasyon dönemi edebi eserlerin artan sayısı, hümanist çevrelerin yayınları, kilisenin yaşadığı değişimler sonucunda üretilen teolojik yayınların ve tartışma metinlerinin bolluğu ve değişen dinsel sosyal ilişkiler için ortaya çıkan düzenlemeler diğer kentlerde olduğu gibi Hannover’de de matbaa sanayisinin canlanmasını sağlamıştır” (Leonhard 1924: 3). Bilindiği kadarıyla Hannover’de 17. yüzyıl ortalarında yaklaşık olarak 20 baskı makinesine sahip yedi matbaa işletmesi bulunmaktadır.¹⁵ İlk matbaa işletmesi 1747 yılında bölge matbaacısı konumuna yükselen Carl Schlüter adında bir girişimci tarafından kurulmuştur. Bu matbaa uzun süre kendi sağlık kasasına sahip olmuş ve daha sonra 1825 yılında genel sağlık kasası ile birleşmiştir (Leonhard 1924: 8). Hannover yönetimine yöneltilen izin dilekçelerinden anlaşıldığı kadarıyla 1800 yılından sonra hızlıca yeni matbaa işletmelerinin kurulması gündeme gelmiştir. 1802, 1809, 1814 ve 1827 yıllarında yeni matbaa işletmelerinin kurulduğu görülmektedir. Aynı zamanda bu kuruluşlarda ilk defa baskı kalıbı (stereotipi) ve takiben 1830’lu yıllarda rotatif baskı makinesi kullanılmaya başlanmıştır.¹⁶ Artan talepler ve ekonomik gelişmenin görece hız kazanması matbaa sektörünü de etkilemiş ve yeni matbaa işletmeleri kurulmuştur. Talebin yarattığı rekabet ve başlayan makineleşme sonucunda matbaa sektörü sürekli gelişme göstermiş ve işyerlerinde çalışan işçi sayısı da sürekli artmıştır. 1840 yılında Hannover kentinde var olan 10 işletmede yaklaşık olarak 100 kalfanın çalıştığı tahmin edilmektedir.¹⁷ Bu yıllarda rekabetçi piyasanın yaygınlaşması sonucunda baskı atölyeleri lonca örgütlenmesinden gittikçe koparak kapitalist modernleşme baskısı altında rasyonalizasyona girişmişlerdir.

Napolyon işgalinden sonra 1815 yılında yapılan Viyana antlaşmasıyla Hannover Krallığı tesis edilmiş ve yönetim merkezi Hannover kenti olduktan sonra ağırdan olsa kapitalist modernleşme süreci içerisine girmiştir. Napolyon işgali bu anlamda oldukça önemli bir itkiyi meydana getirmiştir. İşgalle beraber eski loca teşkilatı tamamen dağıtılmaya çalışılmış fakat işgalden hemen sonra yeni koşullar altında yeniden düzenlenmeye çalışılmıştır (Jeschke 1977: 85 vd.). Yanı başında hızlıca güçlenen ve genişleyen Prusya devleti karşısında Hannover Krallığı kapitalist toplumsal entegrasyonun oldukça zayıf kaldığı mutlakiyetçi bir devlet yapısına sahiptir. Yönetim merkezi haline gelen Hannover’de sarayın ve askeri varlığın tüketim ihtiyaçlarının artmasıyla beraber zanaatsal üretim ve ticaret alanında önemli bir canlanma yaşamıştır (Wabner 1980: 13). Öte yandan mutlakiyetçi yönetici memurların endüstriyel kalkınmayı destekleyen politikaları oldukça zayıf kalmıştır. Özellikle bu dönemde bakanlığı üstlenen Carl Stüve’nin muhafazakâr ekonomi politikaları izlemesi ve tarımsal ve zanaat üretimini önceleyen tutumu serbest piyasaya

dayalı bir sanayileşme sürecinin gelişimini yavaşlatmıştır. Devlet yöneticileri genel olarak sanayileşme ve onun getireceği sorunlardan ürkmüşlerdir (Linde 1952: 34). Devlet aygıtı muhafazakâr politikaların yanında liberal piyasa ilişkileri ve sanayileşmeyi desteklemek gibi bir politikayı da yavaşta olsa hayata geçirmeye çalışmıştır. Bu anlamda devlet politikaları esasen ikircikli bir şekilde hem muhafazakâr hem de iktisadi liberal bir karaktere sahip olmuştur (Jeschke 1977: 36). 1813 yılında sanayi serbestliği (Gewerbefreiheit) kabul edilerek bu yönde ilk adım atılmıştır. Toplumsal düzeyde sosyo-ekonomik hareketlilik ağırdaki da olsa artmaya devam ederek rekabete dayalı liberal kapitalist piyasa koşulları yaygınlaşmayı sürdürmüştür. Yavaş fakat düzenli nüfus artışı, serflik kurumunun çözülmesiyle (Bauernbefreiung) serbest ve işsiz kalan kırsal nüfusun kentlere göçünün yarattığı baskı öte yandan yöneticileri endüstriyel gelişmeyi desteklemeye sevk etmiştir. Eş zamanlı bir şekilde başlayan makineleşme ve yeni rasyonalizasyon teknikleri endüstrileşmeyi hızlandırmıştır. Sanayi derneği genel sekreterlik istatistiklerinde 1834-39 yılları arasında yaklaşık 300 yeni fabrika benzeri kuruluşun kurulduğu görülmektedir (Schmiechen-Ackermann 1990: 78). Bu bağlamda 1824 yılında endüstri ve tarımın desteklenmesi için bir komisyon kurulmuştur. Yine 1836 yılında ilk defa yerel üretilmiş bir buharlı makine teslim edilmiş ve endüstrileşme için önemli bir adım atılmıştır. Hannover Krallığı 1837 yılında İngiltere'den bağımsızlığını kazanmış ve 1843 yılından sonra Prusya baskısıyla Alman demiryolları ağına bağlanınca endüstrileşme süreci yeni bir ivme kazanmıştır Buna rağmen 1860 yılına kadar Hannover'de endüstrileşme hızı diğer bölgelere oranla zayıf kalmıştır (Wabner 1980: 16-17).

Sonuç olarak piyasa ilişkilerinin yaygınlaşması ve sanayileşmenin hız kazanması matbaa sektöründe lonca örgütlenmesinin çözümünü hızlandırmıştır. Özellikle makineleşme daha doğrusu hızlı rotatif baskı makinelerinin işletmelerde kullanılmasıyla beraber birçok kalfa işsiz kalma tehlikesinin yanı sıra yeni çalışma koşullarına uyum sorunlarıyla karşı karşıya gelmişlerdir. Aynı zamanda atölyeler kapitalist işletmelere dönüşerek piyasa bağlamında yeniden yapılanmaya başlamışlardır. Bu koşullar altında eski zanaat geleneklerinin işyeri sahipleri (ustalar) açısından bir dayanağı kalmamıştır. Daha önceden belli düzeyde gerçekleşen usta ve kalfa ayrışması bu süreçte gittikçe belirginleşmiştir. Hannover'deki matbaa kalfaları 1815-1848 yılları arasında aynı şekilde kısmen işyeri sahiplerinin (Prinzipalen) destek sandıkları içinde örgütlenmiş olmalarına rağmen lonca örgütlenmesi altında oluşmuş kalfa geleneklerini yeni koşullar altında hem muhafaza etme hem de değiştirme çabası içinde olmuşlardır. Hannover'de 1817 yılında eski kalfa Kardeşlikleri tamamen dağıtılmasına ve sıkı polis denetimi altına

alınmasına rağmen kalfalar kendi dayanışma geleneklerine yaslanarak yeni tarzda örgütlenme deneyimi içerisine girmişlerdir.

Destek Sandıkları ve Politikleştiren Mutlakiyetçi Baskı

Lonca teşkilatının birçok uygulaması kalfaların çalışma koşullarını olumlu yönde düzenlediğinden ve mesleki kimlik aşıladığından kalfaların lonca gelenekleriyle ilişkisi sanayileşme sürecinde ustalarinkinden farklılaşmıştır. Bunların başında uzun süre varlığını sürdüren hastalık, kaza ve vefat durumlarında devreye giren destek sandıkları gelmektedir. Kalfalar arasındaki oldukça eskiye giden bu dayanışma biçimi yeni dönemde de temel örgütlenme formu ve deneyimi olmayı sürdürmüştür. Bunda kalfaların korporatif yapılar kurmasını engelleyen fakat bu tarz destek sandıklarının kuruluşuna izin veren devlet politikalarının da etkisi vardır. Bu tarz örgütlenmeler sıkı baskı altındaki kalfaların kamusalılık oluşturma ve dolayısıyla ortak hareket edebilmelerinin temelini oluşturduğundan oldukça önemlidir. 1824 yılında Hannoverli baskı kalfaları tek tek işletmelerde var olan destek kasalarını kaldırarak işyeri sahipleriyle beraber ortak bir destek kasası oluşturmuşlardır.¹⁸ Sandığın sunduğu destek sandık tüzüğünde şöyle tanımlanmıştır:

“...Üyeler yeni oluşturulan sandıktan hastalık parası, vefat durumunda defin parası için 25 Taler (Gümüş para-Sikke) alır. Başka bir destek olarak aynı zamanda geride kalan kadın eşlere ve çalışamaz duruma düşen üyelere malullük parası ödenir. Gezgin kalfalar için 12 Groschen (Kuruş) destek parası belirlenmiştir.”¹⁹

Sandığın üye sayısı kuruluş aşamasında 8 işyeri sahibi ve eşleriyle beraber toplam 74 kalfa ve çırak olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bu örgütlenme kalfaların bu tarihlerde işyeri sahipleriyle beraber hareket edebildiğini göstermektedir. Emek merkezli çıkar çatışması baskıcı müdahaleler sonucunda işbirliğini zorunlu hale getirmiştir. Mutlakiyetçi devletin loncanın çözülüşü sürecinde konumları kırılanlaşan kalfaların kamusallığını sıkı denetim altına alma çabaları onları politikleştiren bir etkiyi de karşımıza çıkarmaktadır. Kalfa birliklerinin dağıtılması, kaldıkları ortak konutların (Herberge) ve kafelerin gözetlenmesi, ortak toplanmaların engellenmesi, gezgin kalfaların sıkı denetimi gibi polisiye önlemler bu emekçilerin ne kadar tehlikeli görüldüğünün bir göstergesidir (Jeschke 1977: 216 vd.). Devletin toplumsal yaşamı düzenleme faaliyetlerinin yoğunlaştığı bu dönemde kalfaların devlet politikalarını hedef alan örgütlenme çabaları da gizlide olsa artmaya başlamıştır. Politikleşen kalfalar demokratik anayasal bir devletin kendi taleplerini dikkate alacağı öngörüsünden hareketle bu tarz örgütlenmeler

içerisinde olmuşlardır. Baskı sonucu mülteci olarak anayasal rejimin hâkim olduğu başka ülke topraklarına giden (özellikle İngiltere, Fransa, İsviçre gibi) gezgin kalfalar bu politikleşmeyi yaşayan öncülerini oluşturmaktaydılar (Schieder 1963: 301). 1830 yılında Fransa’da yaşanan Temmuz devrimi bütün Avrupa’da olduğu gibi geniş Alman coğrafyasında da liberal demokratik siyasal taleplerin doğmasını sağlamıştır. Hannover bölgesinde de bu hareketler 1830 sonrası güç kazanmaya başlamıştır. Mutlakiyetçi devlet aygıtı Temmuz devriminden sonra artan cumhuriyetçi liberal demokratik talepler karşısında polisiye baskı ve önlemlerini arttırarak bu hareketlere angaje olan kalfa topluluklarını sıkı denetim altına almaya çalışmıştır. Kalfalar bu dönemde sürgün edilmişler ve ülkelerini terk etmek zorunda kalmışlardır. Bu kalfa kökenli mültecilerin faaliyetleri Hannoverli kalfaların kendi kamusalılıklarını koruma ve geliştirebilme açısından oldukça kilit bir öneme sahiptir. Aynı zamanda Hannover’deki işçi hareketinin oluşumunda da önemli rolleri vardır. Bu mülteciler İsviçre, Londra ve Paris gibi büyük kentlere giderek devrimci siyasal düşüncelerle tanışmış ve önemli deneyimler edinmişlerdir. Geri döndüklerinde bu deneyimler onlara kendi kamusalılıklarını inşa sürecinde oldukça önemli katkılar sunmuştur (Schieder 1963: 301-311). Bu sosyal kategorinin içinde bulunduğu derin krizi başka ülkelerde gözlemlene ve buna karşı edindikleri örgütlenme deneyimleri mülteci kalfalarını sınıf bilincinin ve dolayısıyla proleter kamusalılığın inşasında en önemli aktörler haline getirmiştir.

Hannover bölgesinde bu yıllarda mülteci kalfaların mutlakiyetçi devlete karşı liberal demokratik anayasa için verdikleri mücadeleyi yansıtmaları açısından Hartmann olayı örnek gösterilebilir.²⁰ Karl Hartmann Paris’te devrimci fikirlerle tanışmış, gizli cemiyetlerde faaliyet yürütmüştür. Aynı zamanda Alman Halk Derneği’nin üyesi olmuş, Sürgünler Birliği (Bund der Geächteten) içerisinde bir gruba önderlik etmiş ve Hannover’de matbaa işçileri arasında önemli etkisi olan devrimci bir matbaa kalfasıdır (Wermuth-Stieber 1853-54: 137). Devrimci neşriyatın çoğalması sonucu baskılar artınca Hartmann 1840 yılında tutuklanarak 5 yıl hapse mahkûm edilmiştir. 1842 yılında da hücre hapsi sırasında ölmüştür (Wermuth-Stieber 1853-54: 55). Sorgulamalar sırasında Hartmann ve yoldaşı mekanikçi Neuber Londra İşçi Derneği’nin adresi ve faaliyetlerini yaygınlaştırmaya çalıştıkları suçlamasına maruz kalmışlardır (Ilse 1860: 423). Hartmann’ın faaliyetleri konusunda fazlaca bir bilgiye sahip değiliz. Politik baskıdan dolayı faaliyetlerin gizli yürütülmesi bu durumu doğuran esas nedendir. Polis raporlarına yansıyan bu bilgilerin Hannover’de kalfalar arasında politik faaliyetlerin mültecilik ağlarına dâhil olmalarından ötürü az ya da çok yaygınlaşmaya başladığını göstermesi açısından önemlidir.

Hartmann olayı bu yerel üstü etkileşimlerin ve örgütlenme çabalarının siyasal bir karaktere sahip olduğunu açıkça göstermektedir.

İlk Modern Kalfa Örgütlenmesi: Hannover Okuma Derneği (Leseverein) (1845)

Hannover’de mutlakiyetçi devlet aygıtı bir taraftan sanayi serbestliği gibi ekonomik alanda feodal düzenin çözülüşünün önünü açan birçok yasal değişikliği hayata geçirirken öte yandan 1830 sonrası artan kapitalist toplumsallaşma sürecinin yol açtığı liberal-demokratik hareketleri denetim altına alma çalışmalarını yoğunlaştırmıştır. Bu baskının yöneldiği en önemli emekçi kesimlerden biri olan Hannover matbaa kalfaları erken işçi örgütlenmelerine de öncülük eden gruplardan biridir (Geiling 1985: 24). Lonca yapısı çözüldükçe zanaata özgü bir işçileşme süreci içerisine giren kalfalar mülteci ve gezgin kalfaların deneyimlerinin de yardımıyla edebi burjuva kamusallığını model alan bir örgütlenme sürecine girmişlerdir. Yukarıda 1830’lu yıllarda Hannover baskı kalfaları arasında ilk örgütlenme çabalarının var olduğu belirtilmişti. Bu çabaların sonucu olarak ilk dernek örgütlenmesi 1845 yılında Okuma Derneği (Leseverein) adı altında kurulmuş olduğu görülür. Hannover’deki 1840 yılı Gutenberg kutlamalarının derneğin kuruluşu açısından oldukça önemli bir etkisi olmuştur. 1840 kutlamalarından önce hem gerekli parayı sağlamak hem de kutlamaları gerçekleştirmek için 1838 yılında işyeri sahipleri ve kalfalar tarafından tasarruf sandıkları (Sparkassen) kurulmuştur. Kutlama ve festivallerin lonca geleneğinin yaşatılması ve sürekliliği açısından oldukça önemli rolleri vardır. Bu ritüeller aynı zamanda lonca kamusalığının önemli bir parçası olmasından dolayı loncanın çözülüşü ile kalfa protestolarına aracılık etmiştir.

Yine bu derneğin kuruluşunda önemli rol oynayan kalfalardan biri olan Friedrich Stegen’in biyografisine bakıldığı zaman gezgin ya da mülteci kalfaların örgütlenme ve dolayısıyla proleter kamusallığın inşasında oldukça önemli oldukları ortaya çıkar. Stegen 1842-44 yıllarında başta Gießen, Stuttgart, Wiesbaden ve Zürich olmak üzere farklı kentlerde çalışmış bir matbaa kalfasıdır (Wurmuth-Stieber 1853-54: 125). Scheel’e göre Stegen Zürich’de 1842 yılında Alman kalfalar tarafından kurulmuş ve cumhuriyetçi-demokratik hedefleri olan bir okuma derneğinde faaliyet yürütmüştür. Bu dernekte okuma ve eğitim faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Zürich’te “Birlik” adını taşıyan dernek Hannover’de kurulacak olan Okuma Derneği için örnek teşkil etmiştir (Scheel 1976: 27-28). Diğer kent ve ülke deneyimlerinden sonra Hannover’e gelen Stegen matbaa sektöründe kalfa olarak çalışmaya devam eder. Özellikle çıraklar üzerinde önemli bir etki kazanmış olduğu anlaşıyor

(Wermuth-Stieber 1853-54: 125). Bu süreçte kalfalar düzenli bir şekilde bir araya gelerek olası bir örgütlenme üzerine tartışma yürütmüşler ve derneğin kuruluşu hakkında bilgi toplamışlardır. Kısa sürede örgütlenme çabaları sonuç vermeye başlamış ve bu amaçla toplantılar düzenlenmiş ve dernek kurma faaliyetleri olgunlaştırılmıştır. Okuma Derneği yönetimi derneğin oluşumunu şöyle tarif etmektedir:

“İşçi Dernekleri yeni dönemin en önemli kaldıraçlarından biridir. 1840-44 yıllarında Alman halkının ilk canlanma sürecinde bu dernekler, zümreleri ve mesleki işleri birbirine yaklaştırmaya çalışmış, eğitim süreçlerini farklı sınıflar arasında yaymaya çalışmış, devlet ve toplum yaşamının önemi hakkında bilinç oluşturmaya çalışmıştır. 1843-44 kışında kurulan Berlin Zanaatkâr Derneği bu prensibi en belirgin şekilde yerine getiren dernektir. Bütün siyasal düşmanlıklara rağmen varlığını sürdürmüş ve ilerlemenin temel dayanağı haline gelmiştir. Daha sonra Hamburg ve Magdeburg eğitim derneklerinin işçiler üzerinde önemli etkileri olmuştur. Hannover’de 1845 yılında bu gelişmelerden etkilenen birçok matbaacı bir araya gelerek temel taşı atmışlardır.”²¹

Bu açıklama kalfaların öteki Alman devletlerinde meydana gelen gelişmeleri oldukça yakın bir şekilde takip ettiğini ve bunlardan etkilendiklerini göstermektedir. Aynı zamanda da kalfa kamusallığının yerel-üstü bir bağlamda uzandığını anlamak böylece mümkündür. Bu durum yerel örgütlenmelerin inşasında yerel-üstü kalfa kamusallığının rolüne işaret etmektedir. Gezgini ve mülteci kalfaların bu bağlamın inşasında oldukça önemli rolleri vardır.

1845 yılının Ağustos ayında kalfalar matbaa “işçileri” Okuma Derneği’nin kurulmasını kararlaştırırlar. Dernek yıllık yayınlarında kalfaların kendilerini tanımlarken kullandıkları dile dikkat edilirse bazı çelişkilerin belirdiği görülmektedir. Yayınlardaki nitelendirme mesleki farklılığı vurgulayan “zanaatkâr kalfadan” “işçiye” doğru salınmaktadır. Loncanın çözülüşüyle usta ve kalfa ayrışmasının keskinleşmesi ve öte yandan zanaat geleneğinin devam eden kimliksel gücü böyle bir dilin oluşmasında ki temel etkenlerdir ve kalfalıktan özgün bir işçileşme sürecine (vasıflı ücretli emek işçisi) geçiş sürecinin çelişkili karakterini yansıtmaktadır. Artık usta olmak imkânsız hale geldiğinden fakat vasıflı olma özelliklerini de koruduklarından eski geleneği yeni çalışma koşulları içerisinde yeniden tanımlamak gibi bir zorunluluk doğmuştur. “23 Ağustos günü Hameln’dan Nonne, Neustadt’dan Tiefel,

Hannover'den Höch, Braunschweig'dan Becker ve yine Hannover'den Stegen Okuma Derneği'ni kurmak amacıyla bir araya gelmişlerdir. Bunların dışında onayı alınan fakat orada olmayan Hannover'den Fehrens. Toplantıda herkesin katılabileceği Matbaacılar Okuma Derneği'nin kurulması kararı alınır. “²²Derneğin Okuma Derneği adını almasının arkasında kalfaların diğer bölgelerdeki etkileşimleri olabileceği gibi aynı zamanda yaygınlaşan burjuva kamusalılığının etkileri veya politik baskı ihtimalini aza indirmek gibi etkenler olabilir. Bu derneğin okuma veya edebi etkinlikleri temel alması tipik bir erken dönem burjuva kamusal örgütlenmesine işaret etmektedir. Bunda aynı zamanda kalfaların gurur kaynağı olan okuma ve yazma bilme yeteneklerinin de etkili olduğu söylenebilir. Dernek kuruluşu için gerçekleştirilen ilk oturumda öğrenme ve tartışma amacıyla dergilerin ve kitapların alınması ve sonuç olarak bir kütüphane kurulması kararlaştırılmıştır. Dernek iç örgütlenme yapısına baktığımızda demokratik prensiplerin önemli olduğu belirtilmiştir. Hangi faaliyetlerin düzenlenmesi ve neyin satın alınması gerektiği gibi kararlarda oy çokluğunun belirleyici olması vurgulanmıştır. Dernek tüzüğünde dernek yönetiminin gerçek üyelerden oluştuğu ve yıllık tamamlayıcı seçimler yapılacağı belirtilir. Ayrıca yönetimin sınırsız bir yetkiye sahip olmadığı ve kararlarının bütün dernek üyelerine onay için sunulması gerektiği vurgulanmıştır. Demokratik ilkeler gereği herkesin yönetime katılımını olanaklı kılma önemli görülmüştür. Derneğin tüzüğü Stegen ve Tiefel tarafından hazırlanmıştır. Derneğin amacı tüzükte şöyle belirtilir: “Derneğin amacı bilimsel eğitim ve edebi sohbet yürütmektir. Bunun için bir kütüphane kurulmuş ve ilgili dergiler alınmıştır. Bu amaç dışında olan şeylere izin verilmez.”²³ Matbaa kalfaları ve çıraqları arasında eğitim düzeyini yükseltmek ve mesleki bilgilerini artırmak önemli bir sorun olarak algılandığı görülmektedir.

İlk önce sadece matbaacılar ve komşu sanat mesleklerinin üye olabileceği vurgulanarak mesleki alanın sınırları içerisinde kalındığı belirtilmiştir. Dernek meslektaşlarla sınırlanmaya çalışıldığından eskiye ait kolejial düşüncenin etkilerinin halen daha önemli olduğu görülmektedir. Stegen'in bu durumu eleştirmesinden bu durumun işçiler arasında tartışma konusu olduğu anlaşılmaktadır. Daha kuruluş aşamasında sadece matbaa kalfalarının derneğe üye olabilmesi gerektiği düşüncesi kitapçılar ve işyeri sahiplerinin desteğinden mahrumiyete neden olacağı ileri sürülerek geçici olarak devre dışı bırakılmıştır.²⁴ 1846 yılında matbaacı olmayanlarında yönetime seçilememek kaydıyla üye olabilmesi kararı alınmıştır. Mesleki sınırları aşan ortak bir proleter kimlik, duyu ve hissiyatın yaratılması bu dönemdeki tartışmalardan anlaşıldığı kadarıyla önemli müzakere konularından birini oluşturmuştur.

Bu tartışma aynı zamanda tarihsel geleneklerle olan ilişkiyi düzenlemek ve proleter kamusalılık oluşumuna işaret eden temel sorunlardan biridir. Derneğin ekonomik altyapısını güçlendirmek ve faaliyetleri finanse etmek amacıyla üyelerden altı fenik talep edilmiştir. “Bütün dernek toplantıları sözel olarak yapılacaktır ve her üyenin özgürce konuşma hakkı vardır.” Ayrıca dernek tüzüğüne her zaman değiştirilebilir ve tamamlanabilir olduğu vurgulanmıştır.²⁵ Dernekte düzenli olarak haftada dört defa haftalık toplantılar düzenleneceği, bu toplantılarda ortaklaşa dergi ve yazılar okunacağı ve dernek ve iş problemleri tartışılacağı belirtilmiştir. Ayda bir aylık toplantılar ve yılda iki defa genel toplantılar yapılacağı belirtilmiştir. Her üyenin dört hafta içinde en az bir kez toplantıları takip etmesi gerektiği vurgulanmış ve böylece üyelerin faaliyetlere katılımı sağlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca edebi bir komisyon kurulmuş ve kendilerinin hazırladığı yazıların ve raporların kamuya iletilmesi ile görevlendirilmiştir. Dernekte ayrıca ödünç alınabilecek kitapların bulunduğu bir kütüphane ve müzik korosu kurulmuştur.²⁶

Dernek Kamusalılığı: Eğitim ve Emeğin Temsili

İşçilerin kendi kamusalılıklarının inşa faaliyetlerinde dernekler oldukça işlevsel olmuşlardır. Daha önce işaret edilen edebi burjuva kamusalılığın inşasında da dernekler oldukça önemli bir yere sahiptirler. Bu dönemde dernekleşme oluşan burjuva toplumun yeni örgütlenme biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır (Nipperdey 1972: 42-43). İşçi-kalfaların oluşturduğu Okuma Derneği’nin etkinliklerinin özellikle iki alanda yoğunlaştığı görülmektedir: Kendi kendini eğitime ve işyeri sorunlarının müzakeresi. Dernek kurulduktan sonra sonuçta kendi lokalinde faaliyetlerini sürdürmeye başlamıştır. Stegen bu süreci kuruluşunun üçüncü yılı yıldönümü kutlaması dolayısıyla çıkarılan raporda (Dritter Bericht.,1848:11) şöyle tarif etmiştir:

“ Eskiden okuma materyalleri, kitaplar ve dergilerin tedariki ve üyeler arasında dolaşıma sokulması için sadece kuruluşun bunu kolaylaştırması gerekiyordu. Daha sonra git gide üye sayısı artmış ve kütüphane hediyeler sonucunda daha da büyümüştür. Üyeler haftada dört defa toplanabilmişlerdir. Dernek lokalinde dergiler okunmuş ve kitaplar ödünç verilmiştir. Okuma Derneği’nin var olan adı korunmakla beraber eğitim derneği karakteri kazanmıştır. Müzik enstrümanları kiralanmış ve koro halinde şarkılar icra edilmeye çalışılmıştır. Edebi toplantılar organize edilmiş, seminerler düzenlenmiş ve böylece kişiler kendi ürünlerini dinleyici önünde sunma ve ifade yeteneğini geliştirme olanağına kavuşmuştur. Makaleler hazırlanmış, dernekte okunmuş ve

basılmıştır. Ayrıca belirtmem gerekir ki derneğin varlığının birinci yılında bir işçi gazetesi yayımlama fikri ortaya çıkmış fakat maddi yetersizlikler sonucunda gerçekleştirilememiştir.”

Yine aynı rapora göre kütüphane dernek kuruluşunun ilk yılında yaklaşık 200 esere sahiptir ve üye sayısı 55’e ulaşmıştır. İkinci yılın sonunda ise 10 dergi ve 250 esere sahip hale gelen dernek üye sayısını ve gelirlerini de artmıştır. Toplam üye sayısı 111’e çıkmıştır. İşçiler 1848 yılında tüzükte sınırlayıcı olan her şeyin ve istisnaların kaldırılması ve okuma derneğinin gerçek bir eğitim derneğine dönüştürülmesi için başvuru yaparlar. Amaç bütün işçiler arasında eğitimi yaygınlaştırmak ve işçilerin ruhsal ve kültürel yeteneklerini geliştirmektir. Eğitim faaliyetlerinin temel amacı aynı raporda şöyle formüle edilmiştir: “Bu faaliyetlerin iki amacı vardır. Kısmen üyelerde harmoni ve müziğin geliştirdiği güzel form duygusu uyandırmak ve kısmen onları metni ve melodisi kötü şarkıları defetmeye ve ruhu ve kalbi inceltmeye uygun şarkılarla donatmak.” Müzik derslerinde önemli ülke şarkılarının yanında Mozart ve Mendelssohn’un eserleri ve halk şarkıları icra edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca edebi akşam sohbetlerinde işçiler kendi şiirlerini okumuş ve kendilerini edebi açıdan geliştirme fırsatı bulmuşlardır. Shakespeare ve Goethe’nin eserleri okunmuş ve seyirci önünde kendi ürünlerini sergileme fırsatı bulan işçiler kendi kendini ifade yeteneklerini geliştirme şansı elde etmişlerdir. Ayrıca dernek düzenli geziler organize etmiştir. Dernek faaliyetlerinin önemli bir bölümünü verilen dersler oluşturmaktadır. Dersler iki türden oluşmaktaydı. İlk tür daha çok temel okul bilgisi vermeyi ve pratik yaşamda kullanılabilecek bilgilerin aktarımını amaçlamıştır. İkincisi daha çok genel kültür aktarımı ve hümanist gelişimin teşvikini hedeflemiştir. Bu bağlamda Alman Dili, Yazı, Hesaplama, Resim, Geometri, Tarih ve Coğrafya dersleri verilmiştir. Ayda bir kez hitap sanatı alıştırma akşamları ve estetik saatler olarak adlandırılan etkinlikler yapılmıştır. Bu şekilde kendini ifade etme ve düşüncelerini düzenli bir şekilde dile getirme yeteneği kazandırmak amaçlanmıştır. Bu faaliyetler “üyelerin parlamento tarzı konuşma biçimine alıştırılmasını yani düzenli bir şekilde düşüncelerini argüman ve karşı-argüman oluşturacak şekilde ifadesine hizmet etmekteydi.” (1848: 12) Hitabet akşamlarında bir başkan seçilmiş ve parlamento düzeni oluşturulmuştur. Bu konuşmaların dernek yıllığında “... pratik hedeflere neden olacak konular ele alınmamıştır. Yoksa dernek politik bir topluluk olacaktır, ama dernek böyle bir şey olamaz ya da prensiplerine göre olmaması gerekir. Burada sadece ilginç sorular araştırılmış mesela lonca sisteminin faydası ve zararları gibi...” konuları içerdiği ifade edilmiştir (1848: 12). Burada siyasal hedeflerin olmadığına dair vurgu yönetim baskısından kaçınma taktiği olma olasılığı oldukça yüksektir.

Dernek kurulduktan sonra işçiler mesleklerini ilgilendiren sorunlarda ve yasal değişikliklerde müdahaleci olmaya başlamışlardır. Hannoverli işçilerin 1846 yılında matbaacılar ve dizgiciler dergisinde yayımladığı bir yazı 1846 yılında yürürlüğe giren matbaacılar yasasını konu edinmektedir. Matbaacılar yasası işletme düzeninin kurallarını daha doğrusu kalfaları ve çırakları ilgilendiren işletme düzenini ve akışlarını düzenlemeye dönüktür.²⁷ Matbaa işletmelerinde rasyonelleşme süreçlerinin hızlandığına işaret eden bu gelişme iş akışlarının ve işçi davranışlarının daha fazla disiplin altına alınmasını planlarken kalfalar arasında bu gelişme huzursuzluk yaratmıştır. Yeni işletme düzenlemesine göre işini kötü yapan işçilerden %25 kesintiye gidileceği ve dizgiciler için altı harfin yerde bulunması durumunda haftalık maaşının %10'unun kesileceği belirtilir.²⁸ Matbaa yöneticileri²⁹ (Druckerfaktor) aynı zamanda iş süreçlerini gözetlemekle yükümlü kılınmış, yeni disiplin kurallarının işletmelerde geçerli hale gelmesinden sorumlu merci haline getirilmiştir. Bu yeni uygulamalar matbaa işçileri arasında kaygı uyandırmış olmalı ki bu gelişmelere dergide şöyle yanıt verilmiştir: “ Madde 5 yöneticileri polislik işleviyle görevlendirmiştir. Matbaacıların onuru için böyle bir görevi kendi meslektaşları üzerinde uygulayacak çok yönetici çıkmayacağını umut ediyoruz. Böyle birinin kaderi imrenilecek bir şey olmayacaktır... İşyeri sahipleri iş arayan kalfaların sayısı her gecen gün artığından düzeni en çok seven iş arayanı seçebilmektedir. Bu kişiler kendiliğinden eğitilmiş bir insanın özgürlüğünü sınırlayıcı olan böyle yasaların amacını gerçekleştirecektir.”³⁰ Yazı da ayrıca yasanın hazırlanış şekline bir eleştiri yöneltilecek yasanın işçilere danışmadan, onların ortak kararı olmadan hazırlandığı belirtilmiştir. Yasaya riayeti sağlayan şeyin onun ortak bir şekilde hazırlanmış olması olduğundan bu şekilde hazırlanan yasalara riayet edilmesinin de beklenmemesi gerektiği dile getirilir. Sonuç olarak bir mücadele manifestosu şeklini alan yazı eğer bu tür yasaların gerçekleştirilmesi için işyeri sahipleri bir araya gelirlse işçilerin de Fransa’da fabrika sahiplerine yapıldığı gibi bir araya geleceklerini belirtirler.³¹ Bu yazının hangi işçiler tarafından hazırlandığı bilinmemekle beraber matbaa kalfalarının tek örgütlenmesi olarak Okuma Derneği işçileri tarafından yayımlandığını tahmin etmek zor değildir.

Okuma Derneğinin İşçi Derneğine (1849) Dönüşümü

Hannover matbaa kalfaları Okuma Derneği faaliyetleri içerisinde önemli bir örgütlenme deneyimi elde etmişlerdir. Bu deneyim süreci muhtemelen kalfaların sınıfsal bilincinde önemli değişimler meydana getirmiştir. Bu değişimi gösteren gelişmelerden biri Okuma Derneği’nin yaklaşık dört yıl sonra adını değiştirerek Hannover İşçi Derneği (Arbeiterverein) adını almasıdır. Daha önce bu değişimin “kalfa-işçilerinin” kendi çıkarlarını ve deneyimlerini

örgütlemenin bir aracı olan proleter kamusalılığın inşası için önemli bir aşamayı ifade ettiği belirtilmişti. Okuma Derneği'nin adını değiştirerek genel bir İşçi Derneği'ne dönüşmesi ve bütün işçilere açık hale gelmesi kalfaların kendileri daha fazla işçi sınıfının bir parçası olarak algılamaya başladıklarını göstermektedir. "Böylece matbaacıların ilk derneği sona ermiş, fakat İşçi Derneği'nde uzun süre en canlı ve ajitatif element olarak ön planda kalarak derneğin başkanlığını yürütmeye devam etmişlerdir."³² Matbaa kalfaları her ne kadar Okuma Derneği'ni İşçi Derneğine dönüştürmüş olsa da dernekte matbaa işçilerinin hâkimiyeti açıkça görülmektedir. Bu değişimi tetikleyen başka bir gelişme 1848 yılında Batı Avrupa'da yaşanan Mart Devrimi'nin yarattığı politik hareketliliklerdir. Batı Avrupa'da ve bütün Alman coğrafyasında olduğu gibi Hannover bölgesinde de 1848 Mart Devrimi işçilerin protestolarına sahne olmuştur (Jeschke 1977: 38). Bu baskılar sonucunda mutlakiyetçi devlet aygıtı devrimden sonra kısa bir süreliğine liberal bir anayasa yürürlüğe koymak zorunda kalmış ve başta ticaret ve sanayi sınıfı olmak üzere burjuvazinin çıkarlarının temsili yasal bir zemin kazanmıştır. Kısa sürelide olsa genişleyen özgürlük ortamından işçilerde faydalanmış ve hızlı bir örgütlenme süreci içerisine girmişlerdir (Geiling 1985: 35).

Bunun yanında sınıfsal değişimin temelinde iktisadi yapıdaki temel dönüşümlerin yattığı ileri sürülebilir. Bu bağlamda işletmelerde hızlanan kapitalist yapılanma, makineleşme ve rasyonalizasyon sonucunda işyeri sahipleri ile kalfalar arasında geleneksel yapıda var olan mesleki dayanışma ve çıkar bağlarının büyük oranda ortadan kalkmıştır. Diğer yandan kalfalarında sınıfsal olarak gittikçe kendilerine özgü çıkarları ve buna dayalı yaşam bağlamları olan birer grup gibi belirmeye ve kendilerini algılamaya başladığı görülmektedir. Bunu destekleyen en önemli olgulardan biri bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi bu dönemde işletme sahipleri ve işçileşen kalfalar ve çıraklar arasında yoğunlaşan çatışma ilişkisinin gelişmiş olmasıdır. Fakat mücadele boyutunun sadece işçi ve işyeri sahipleri arasında değil aynı zamanda süreklilik arz eden bir şekilde mutlakiyetçi devlet aygıtını da içine aldığı görülmektedir. Proleter kamusalılığa dönüşmeye başlayan matbaa işçilerinin mücadele deneyimleri böylece doğal olarak genişlemiş, sınıf kimliği ve bilincinin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Proleter kamusalılık inşasının aynı zamanda mücadelenin veya örgütlenme ölçeğinin gittikçe genişlemesi anlamına geldiği dikkate alındığında İşçi Derneği'nin kuruluşu veya daha sonraki süreçte derneğin Gutenberg Birliği'ne bağlanması daha anlamlı hale gelir. İşçi Derneği'nin kuruluşu bu bağlamda örgütlenme ölçeğinde ilk genişleme olarak görülebileceği gibi Gutenberg Birliği'ne bağlanış ise matbaa

işçilerinin ulusal sendika benzeri bir örgütlenme süreci içerisine girdiklerini göstermektedir.

Mücadele ve örgütlenmenin dönüşümünü 1848 yılında yaşanan bazı gelişmeler üzerinden okumak mümkündür. Özellikle işletme düzeyinde yaşanan makineleşme işletme sahipleri ve işçiler arasında beliren çatışmayı gösteren ve örgütsel değişimi de tetikleyen en önemli süreçlerden biridir. 1848 başlarında saray matbaacısı Jänecke ikinci hızlı baskı makinesini yürürlüğü koymuş ve böylece birçok matbaa işçisinin işsiz kalmasına neden olmuştur. Bu durum hakkındaki hoşnutsuzluklarını işçiler kendi “Typographia” adlı gazetelerinde yayınladıkları bir yazıda şöyle dile getirmişlerdir:

“Eğer mantıklı olmak gerekirse, aslında makinelere karşı olmak değil onun istismarına karşı durmak gerekir. Şimdi değilse bile, makineler insanlık için gerçek anlamda iyi bir şeydir. Makineler genelin çıkarına işlediği zaman bu böyle olacaktır. Böyle bir zaman gelecektir. Serflik nasıl kaldırıldıysa, kibirli krallıklar (İngiltere, Fransa gibi) dizginlendiyse, korkunç para aristokrasisinin de gücü kırılacaktır. Eğer bu gerçekleşirse ve emek örgütlenirse makinelerde insanlığın görmediği oranda bir iyilik üretecektir. Bu uzun bir zaman alabilir. Bunu saklamak istemiyoruz. Fakat böyle bir zaman sonunda mutlaka gelecektir.” (Krahl 1916: 204).

Yine matbaa işçileri Mayıs 1848 yılında işyeri sahiplerine dönük bir manifesto kaleme alırlar. Bu manifesto sınıfsal konum ve çalışma koşullarına dair işçilerin algısını yansıtmaya açısından oldukça önemlidir:

“Şimdiki zamanlar insanı insandan ayıran sınırlardan ve bilinçli ahlaki özgür varlık olarak hareket etmesini engelleyen bağlardan kurtulması çabasının hâkim olduğu bir dönemdir. Çalışan insanlığı hayvanca bir yaşama indirgeyen ve baskılayan düşmanca koşullara karşı mücadele zamanıdır. Tiranik bir materyalist egemenlik, yanlış bir hükümet sistemi, rekabet ve mülkiyet insanı kirleten koşulları yaratırlar. İşverenlerin büyük kısmındaki açgözlülük, bencillik ve düşüncesizlik işçilerin kötü koşullarını desteklemiş ve günümüze kadar da varlığını sürdürmüştür. Sevgili baylar bu suçlamalar sizin için daha az söz konusu olsa da açıkça ilan ediyoruz ve sizin de itiraf etmeniz gerekir ki matbaa işçilerinin koşulları kötüdür ve işçiler açısından iyi koşullar çok seyrek rastlanan bir durumdur.”³³

Yukarıdaki pasajdan geleneksel mesleki ahlakın bilinç düzeyinde artık önemini yitirdiği ve bunun karşısında genel bir işçi kategorisine dair algılamaların artık yerleşmiş olduğu görülüyor. Bu manifestoyu takiben işçiler çeşitli taleplerde bulunmuşlardır. Günlük 14 -15 saati bulan çalışma süresinin 10 saatle sınırlandırılması ve tatil günleri ve gece mesaipleri için artı ödemeler yapılması gerektiği vurgulanır. İşyeri sahibi, üç baskıcı ve üç dizgiciden oluşan bir uzlaşma kurulu kurulması önerilir. İşyeri sahipleri ve kalfaların oluşturduğu yeni bir tüzüğün oluşturulması ile kalfaların temsiliyetinin sağlanması ve bütün baskı işletmelerinde de böyle bir yapının oluşturulması önerilir. Sabit şartlara göre işe alınanların altı aydan önce ve bildirilmeden 6 hafta önce işten çıkarılmasının yasaklanması ya da belirsiz şartlara göre işe alınanlar için ise en az iki hafta önce işten çıkarılmanın bildirilmiş olması gerektiği talep edilir. İşçileri ekmeksiz bırakan hızlı baskı makineleri için ise; üç el baskı makinesi için bir hızlı baskı makinesi, ikinci hızlı baskı makinesi için 6 adet el baskı makinesinin olması koşulu ileri sürülür. Özellikle yeni baskı makinelerinin yaratmış olduğu işsizlik tehlikesi işçilerin temel sorunu haline gelmeye başladığı görülmektedir. Ayrıca iş koşulları ve çalışma saatleri tespit edilerek bir komisyon hayata geçirilir. Bu talepler kalfalar tarafından imzalanarak desteklenir. Bu talepler sendikal bir örgütlenmeye doğru gidişin habercisi olması açısından oldukça önemlidir. Az sayıda işyeri sahibinin de desteğini görmesine rağmen bu öneriler işyeri sahipleri arasında genel bir kabul görmez.³⁴

Bu çabalar matbaa işçilerinin sendika benzeri bir kamusalılık örgütlenmesi içinde olduklarını göstermektedir. Bunu doğrulayan bir gelişme matbaa işçileri arasında ulusal bir örgütlenme çabasının varlığıdır. Matbaa işçilerinin bu tür çabaları Mart Devrimi'nden sonra bütün Almanya'da gözlemlenmektedir. İlk defa 1848 Mayıs'ında Heidelberg'de böyle bir birliğin oluşturulmasına çalışılmıştır. Heidelberg'de ki toplantıda 1848 Haziran'ında Mainz kentinde ortak bir matbaa işçileri toplantısı yapılması kararı alınır ve gerçekleştirilir. Bu toplantıda iş saatlerinin ve ücretin yanında genel iş koşulları, hasta ve malullük sandığı konuları görüşülmüş ve karara bağlanmıştır. Polis raporunda bu toplantı hakkında şöyle bilgi verilmektedir: "11 Haziran 1848 tarihinde bilinen Mainz toplantısı gerçekleşmiştir. Bu toplantı işverenlerin aleyhine kalfa ve çırakların konumu, ücretin yüksekliği, çalışma saatleri, makine kullanımı ve uzlaştırıcı mahkemeler gibi birçok kararlarla sonuçlanmıştır. Aynı zamanda matbaa işçilerinin birlik oluşturması kararı alınmış ve 1 Ağustos 1848 tarihinden itibaren Mainz'da alınan kararları tanımayan işyeri sahiplerine dönük iş bırakmanın söz konusu olabileceği belirtilmiştir."³⁵

Hannover'den Stegen'de bu toplantıya katılmış ve dönüşünde de polis tarafından gözaltına alınarak tutuklanmıştır (Wermuth-Stieber 1853-54: 125). Bu tutuklama bölgede işçi örgütlerini harekete geçirerek protesto konusu haline gelmiştir. Matbaa işçilerinin “Gutenberg” adlı yayın organında bu durum protesto edilmiş ve kamuoyu baskısı yaratılması için çalışmaların yürütülmesi istenmiştir. Karl Marx'da bu tutuklamayı Ren gazetesinde protesto etmiştir.³⁶ Ayrıca başka bölgelerden işçilerin ve Hannover'deki İşçi Derneği'nin faaliyetleri sonucu para toplanmış ve sonuçta Stegen serbest kalmıştır. Stegen ise hapiste kaleme aldığı bir yazıda işçilerin eğitim sorununa değinmiş ve hükümetin işçilerin bu tür sorunlarına karşı kayıtsız kaldığını vurgulayarak derneklerin işçilerin kendi eğitimleri ve konumları için gerekli tek kurum olduğunu belirtmiştir:

“Halk okullarımız (Volkschulen) iyileşse dahi ve ayrıca okul parası da (maalesef halen böyle bir şeyimiz yok ve bütün Almanya'da buna sahip olmamız biraz zaman alacak olsa da) kaldırılrsa derneklere daima sahip olmamız gerekli olacaktır. Bu dernekler işçiler için yüksek okul olmak zorundadır. Kendi aralarında öyle bir bağ olmalıdır ki bir derneğin üyesi bütün Almanya'daki diğer derneklerin de üyesi olabilmelidir. Eylemde bulununca aynı zamanda bütün Almanya'da eylemde bulunulabilmelidir... Ayrıca dernekler temsile ve yasa yapmaya katılım için önemlidir. Bunlara erişemediğimiz sürece bir şey kazanmış sayılmayız. Şanssızlığımız yasaların bizim koşullarımızı bilmeyen ve bilmek istemeyen insanlar tarafından yapılmasından ileri gelmektedir. İddia ediyorum ki ne bütün doğrudan seçimler ne de bütün okul eğitimi bize dernekler gibi politik rutini ve doğru yaşam anlayışını verebilecektir.”³⁷

Yukarıdaki satırlar işçi önderlerinin eğitime ve çalışma koşullarının düzenlenmesine yönelik dernek örgütlenme ve faaliyetlerinin yerelden ulusal ölçeğe doğru yaygınlaştırılması ve mutlakiyetçi devlet aygıtının karşısında işçilerin de temsili kurumlarda söz hakkının olması gerektiğine verdiği önemi göstermektedir. Bu noktada yine 1848 Devrimi'nin yarattığı politik etkileri gözlemlemek mümkündür. Öteki taraftan matbaa işçilerinin bütün Almanya'da örgütlenmesi gibi bir temel örgütsel deneyim süreci içerisine de hızlıca girdikleri görülmektedir. Bu bağlamda Gutenberg gazetesinde 1848 yılı sonunda bütün Almanya'yı kapsayan matbaa işçileri birliği kurulması çağrısı yapılır. Yaklaşık aynı tarihlerde Hannover'de de işçiler 1849 Şubat'ında yine Berlin merkezli kurulan “Gutenberg” birliğine katılmayı hedefleyen

bir dernek kurulması maksadıyla bir araya gelirler ve Nisan 1849 yılında Hannover matbaa işçileri derneği kurulur. Böylece kalfaların Okuma Derneği Nisan 1849 yılında İşçi Derneğine dönüştürülmüştür. Ayrıca Stegen’de Hannover İşçi Derneği’nin başkanı seçilir ve matbaa işçilerinin çoğunluğu oluşturduğu dernek genişleyerek birçok yeni üye kazanmıştır. Bu yeniden yapılanmanın arkasında biraz önce vurgulandığı gibi matbaa işçilerinin bütün Almanya çapında bir örgütlenmeye gitme hedefi yatmaktadır. Bu durumu dernek kuruluşunun hedeflerinden birisi olan genel matbaa işçileri birliği olan Gutenberg örgütüne üye olmak kararında görmek mümkündür. “Derneğin amacı haftalık toplantılarda genel matbaa işçilerinin problemlerini konuşmak, maddi refahını artırmak, kollegiallik duygusunu desteklemek ve genel matbaa işçileri birliğine üyeliği sağlamaktır.”³⁸

Gutenberg Birliği

Matbaa işçilerinin kendi proleter kamusallığını örgütleme deneyimleri politik sınırların ötesinde 1848 Mart Devrimi’nin yarattığı ivmeyle hızlıca yerel dernekleşmeden ulusal bir sendikal örgütlenmeye doğru evrildiği görülmektedir. Bunun yanında artan kapitalist toplumsallaşmanın ulusal bir karakter kazanması ve mutlakiyetçi devlet aygıtının baskıcı politikaları işçilerin örgütsel mücadelesinin ölçeğini belirleyen diğer önemli etkenler olarak dikkate alınması gerekir. Hannover matbaa işçilerinin yerel üstü örgütlenme çabası İşçi Derneği’nin Temmuz 1949 yılında Berlin matbaa işçileriyle kurulan ilişkiler sonucunda 100 matbaa işçisinin Gutenberg Birliği’ne katılma kararı almasıyla tamamlanır. Bu kararla beraber İşçi Derneği’nin örgüt yapısı sendika benzeri bir değişim geçirmiştir. Bu doğrultuda yeni bir tüzük oluşturulmuştur. Hannover ana dernek olmuş diğer yakın yerleşim yerlerindeki matbaa işçileri de kendi bölgelerinde şubeler açmaları gerektiği belirtilmiştir.³⁹ Tüzükte matbaa işçilerinin ve ayrıca işyeri sahiplerinin de genel refahını sağlamak, maddi ve manevi durumunun düzeltilmesi gibi hedefler belirtilmiştir. Bu hedeflere ulaşmak için genel haksızlığa ve yoksulluğa karşı karşılıklı ve dayanışmacı bir korumanın geliştirilmesi ve baskıcıların ve dizgicilerin mesleki birliği için genel bir birlik sandığı oluşturulması gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca matbaa işçilerinin herhangi bir yerdeki karşılıklı destek sandıklarına erişimini mümkün kılmanın önemi vurgulanmıştır. İş koşullarının düzensizliği ve sınırsız rekabet gibi kötü durumların ortadan kaldırılması ve çırakların eğitiminin desteklenmesi gibi hususlarda vurgulanmıştır.⁴⁰ İşçi ve işyeri sahibi arasındaki geleneksel dayanışmacı bağın tam bir kopuşu gerçekleşmemiş gibi görünse de pazar koşullarının yaygınlaşması bu iki sınıfsal grubun çıkarlarının uyuşamayacağı ortaya çıkmıştır. Genel olarak birliğin matbaa kalfalarından müteşekkil olduğunu vurgulamak gerekir. Ayrıca gerçek meslektaşlık, üyelerin

sanatsal ve zihinsel eğitimlerinin desteklenmesi gibi hedefleri de esasen işçiler arasında halen eski geleneksel mesleki anlayışların ve dayanışma duygularının var olduğunu göstermektedir.⁴¹ Birliğe bağlanmakla beraber Hannover matbaa işçileri Berlin’de merkezi bir mesleki örgüte de sahip olmuşlardır. Sendikal bir örgütlemeyi anımsatan bu birlik Almanya’daki bütün matbaa işçilerini aynı çatı altında toplamayı büyük oranda başarmıştır. Merkezi bir başkanlık kurulmuş ve yıllık birlik kongreleri aracılığıyla kararların alınması ve kurulan başkanlık tarafından yürütülmesi, ana dernekler ve yerel dernekler ve onların kurduğu uzlaşma kurulları üzerinden kurulan bir mesleki örgütlenmeyle emek-sermaye ilişkilerinin ve çatışmaların çözülmesi hedeflenmiştir.

Hannover matbaa işçileri yeni örgütlenme yapısı içerisinde mesleki yaşamlarını ve iş koşullarını düzenlemeye başlamışlardır. Hannover Gutenberg İşçi Derneği şube derneklerden daha fazla üyeye sahip olmasından ana dernek olarak kurulmuştur. Ana dernek altı üyeden oluşan bir uzlaşma komisyonu hayata geçirmiştir. Ana derneğin aynı zamanda birlik kongresinin ve merkez komitenin kararlarını uygulamak, ana dernek kasasını yürütmek, alt kasaları denetlemek, 6 aylık genel raporlar hazırlamak, istatistikî bilgiler ve üye sayısını bildirmek, iş koşullarını düzenlenmesini sağlamak gibi temel görevleri mevcuttur.⁴² Ana dernek en az iki üyeyi birlik kongresine göndermek zorundaydı. Dernek sayısı en az 3 üyeye ulaşması durumunda şube dernekleri kurulabiliyordu. Bütün şube dernekleri matbaalar hakkında istatistikler hazırlamak, üye listelerini düzenlemek ve sürdürmek ve genel durum hakkında rapor vermek zorunda bırakılmışlardı. Şube derneklerinin⁴³ de uzlaştırmacı komisyonlar oluşturması planlanmıştı. Her derneğin kendi kasası vardı ve her üye 4 Groschen (yaklaşık 12 fenik tutarındaki gümüş para) giriş ücreti ödüyordu. Giriş ücretinin ve aylık ödentilerin yarısı birlik kasasına aktarılıyordu. Yukarıda vurgulandığı gibi Hannover matbaa işçileri Gutenberg Birliği’ne katıldıktan sonra birlik kurumları ve şube örgütlenmeleriyle beraber sendika benzeri bir örgütlenme yapısı ortaya çıkarmışlardır. Hannover İşçi Derneği’nin Gutenberg İşçi Derneği adını almasıyla Hannover bölgesinde sendikal hareketin ilk çekirdeğini oluşturduğu söylenebilir.

Birlik derneğine dönüşümle beraber sık sık üretim ve çalışma koşulları ile ilgili sorunları dile getiren dernek bu sorunların çözümünde önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Ücret ödemeleri ile ilgili sorunların belirmesi sonucunda Gutenberg İşçi Derneği şikâyeti üzerine üç işyeri sahibi ve üç kalfadan oluşan, ayrışma noktalarını araştırarak ve genel toplantıda bu konudaki görüşünü sunacak olan bir uzlaşma komisyonu kurulmuştur. İş koşulları üzerine kolektif müzakereler yürütülmesi yine bu örgütlenmeyle

beraber mümkün hale gelmiştir.⁴⁴ Yine polis raporuna göre Gutenberg İşçi Derneği cumhuriyetçi faaliyetlerin merkezi haline gelmeye başlamış ve aynı zamanda üye sayısında - sadece Hannover’de 110 ve genel olarak 195 olan üye sayısı - ciddi artışlar yaşanmıştır.⁴⁵ Aynı süreçte mutlakiyetçi devlet aygıtının ve kontrollerinin bu dernek üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. İşçiler bu arada tüzükte değişiklik yaparak sadece birlik üyelerine yolluk ödenmesini kararlaştırmıştır. 1850 yılının sonuna doğru Hannover bölgesi matbaa işçileri toplanarak kongre düzenlemişler ve birliğe sağlık ve malullük sigortası eklenmesini kararlaştırmışlardır.⁴⁶

1850 yılı sonunda aynı zamanda işçi ve işyeri sahipleri arasındaki çatışmalarında artışı görülür. Bu yıl içerisinde işyeri sahipleri yeni tarife koşulları ileri sürmüş ve baskı işçileri bunu protesto etmişlerdir. İşyeri sahipleri işe alma koşullarını işyeri sahiplerinin vereceği izinlere bağlayarak işten çıkarılan işçilerin başka bir işletmede çalışmasını işyeri sahiplerinin iznine bağlamak istemiştir. Ayrıca işçilerin lehine olan iş saatleri düzenlemeleri uygun görülmemiş (tatil günleri, akşam mesaileri, pazar öğleleri gibi) kötü baskılar söz konusu olduğunda ödeme yapılmayacağı ve baskıcı ve dizgiciler için ortalama ücret olarak 16 Groschen ileri sürülmüştür.⁴⁷ İşçi ve işyeri sahipleri arasındaki çatışmaların yoğunlaştığı 1850 yılı işçilerin bu tarife önerisine cevabı çok sert olmuştur:

“Bize çok açık bir şekilde insan olarak görülmediğimiz, tam tersine iradesiz, acınacak ve şahsi araçlar olarak görüldüğümüz söylenmiştir. Gerçekten Hannover baskı işçileri ya çok tehlikeli özneler olarak görülüyor olmalıdır ki böyle önlemler alınmak istenmiş olsun, ya da her şeyi yaptırabilecek kendi isteğine göre davranacak korkak ve aşağılık köleler olarak görülüyor olsun. Avrupa’nın başka ülkelerinde medeniyet düzeyimize ve insan haklarına uygun olmayan köle ticaretine ve serflikçe karşı yasalar çıkarılırken, Hannover’in işyeri sahipleri bizi yeniden zincire vurmanın ve medeniyete set çekmenin yollarını arıyorlar! Fakat siz sevgili beyler hepiniz 14 kişi bile yasalarınıza rağmen bizi teslim alamayacaksınız!”⁴⁸

Daha sonra işçiler yeni tarife koşullarının geri çekilmesini ve ortaklaşa bir kararın alınmasını talep etmişlerdir. Öte yandan Hannover Krallığında Mart devriminden sonra hâkim olan kısa süreli özgürlük ortamı polis baskılarının arttığı bir sürece doğru evrilmeye başlamıştır. Aynı yıllarda kapitalist rekabetin artması, hızlı baskı makinelerinin artarak işletmelerde kullanılması, verimlilik ve kar artışı için rasyonelleşen matbaa işletmelerinde emek ve sermaye

arasındaki çelişkiler ve gerilimler daha da belirginleşmeye başlamıştır. 1851 yılının başında birliğin sağlık ve malullük sigortası yürürlüğe girmiş ve krallık yönetim aygıtı bu düzenlemenin yasal olmadığını ileri sürerek kapatılması kararını almıştır.⁴⁹

1851 yılının sonuna doğru yaşanan bir işten çıkarma işçileri grevin eşliğine getirmiştir. Bir matbaa işletmesinde gazete baskısı zamanında tamamlanamadığı için ilk önce bir dizgicinin ve sonra dört dizgicinin daha işlerine son verilmiştir. Polis raporuna göre Gutenberg İşçi Derneği bu sorunu ele almak için bir toplantı düzenlemiş ve işten çıkarılan işçileri destekleme kararı almıştır. Bu amaçla yönetime eldeki mali araçları serbestçe kullanma yetkisi verilmiş ve yaşanan işten çıkarmalara rağmen ilgili matbaada çalışmaya devam edenleri birlikten çıkarma kararı alınmıştır.⁵⁰ Dernek dayanışma göstermiş ve işçilerin temsilcisi olarak sorunun çözümü için müdahalede bulunarak iş bırakma kararı almıştır. İşyeri sahibi bunun üzerine işten çıkarılan işçileri yeniden işe almış ve yaşanan sorunun unutulması gerektiğini vurgulamıştır. 1852 Şubatında polis teşkilatı olaya müdahale ederek dernek lokalinde ve iki işçinin evinde arama yapmış ve iki işçiyi tutuklamıştır. Bu işçiler sekiz gün sonra serbest bırakılmış fakat bir süre sonra başka üyeler gözaltına alınmıştır. Ayrıca Stegen'i şüpheli olarak gören polis onun evinde de arama yapmış, sorgulamış ve kısa bir süre sonra serbest bırakmıştır.⁵¹ Yaşanan yargılama süreci sonunda dernek yönetimi iki haftadan üç haftaya kadar hapis cezasına çarptırılmıştır. Bu karar da daha sonra temyiz mahkemesi tarafından iptal edilmiştir.

Birlik Derneğinin Kapanması ve Yerel Gutenberg İşçi Derneği'nin Yeniden Kuruluşu

1850 sonrası yaşanan polis baskısı dernek üzerinde olumsuz etkiler doğurmuştur. Yukarıda belirtildiği gibi 1851 yılında işçiler genel sağlık kasasının yürürlüğe girmesi için izin başvurusunda bulunmuşlardı. Fakat kısa bir süre sonra İçişleri Bakanlığı ve polis yeniden müdahale ederek kurulan kasanın işletme yasasına aykırı olduğunu ileri sürerek kapatılması kararını almıştır. İşçiler yardım sandıklarının yasal zemine kavuşturulması için bu süreçte oldukça yoğun bir yasal mücadele süreci başlatmışlardır. 1852 yılında işçiler İçişleri Bakanlığı'na genel sağlık ve malullük sigortasının izni için yeniden başvuruda bulunmuşlardır.⁵² Polis teşkilatı ise sürekli Gutenberg Birliği'nin komünist partilerle ilişkide olduğunu ileri sürmüştür. Polis raporları özellikle dernek faaliyetlerinin sıkı bir şekilde takip edildiğini ve bu faaliyetler hakkında bilgi toplandığını ortaya koymaktadır. Sonuç olarak 1853 Haziranında İç İşleri Bakanlığı derneğin kapatılması kararını almıştır. Ayrıca derneğin bütün mal varlığına el konulmuş ve dernek üyeleri hakkında

cezai işlem başlatılmıştır.⁵³ 1854 yılında izin için tekrar başvurular yapılmış fakat bu başvuruların hepsi ret edilmiştir. Sonuç olarak Hannover Gutenberg İşçi Derneği yerel üstü derneklerle olan bağlarını tüzükte yapılan değişikliklerle yeniden kesmiş ve her dernek kendi bünyesinde örgütlenerek faaliyetlerini eğitim, sosyalleşme ve üyelerin desteklenmesi gibi faaliyetlerle sınırlayarak hayatta kalmaya çalışmıştır. Hannover bölgesinde bu tarihlerde toplam matbaa işçi sayısı 310 olduğu bilinmektedir. Ayrıca kapatılan Gutenberg İşçi Derneği'nden kalan paralar kurulan yeni derneğin kasasına aktarılmıştır.⁵⁴

Nisan 1854 yılında Hannover'de yapılan toplantıda yeni bir Gutenberg Derneği'nin kurulması kararlaştırılmış ve yeni bir tüzük hazırlanmıştır. Derneğin amacının baskı ve dizgicilerin maddi ve manevi olarak desteklenmesi olduğu belirtilmiştir. Bu amaçla dernek mesleki meselelerin konuşulması için toplantılar, dersler ve sohbetler düzenlemeyi hedeflemiştir. Dernek kütüphanesinin yeniden kurulması planlanmıştır. Ayrıca sağlık sorunları ve kaza durumunda üyelerin desteklenmesinin sağlanacağı ve ortak eğlenceler organize edileceği belirtilmiştir.⁵⁵ Yeni dernek siyasal yönetim tarafından herhangi bir sorunla karşılaşmamıştır. Böylece baskıcı devlet aygıtı ulusal ölçekte birlik şeklinde örgütlenmiş yapıyı dağıtmış fakat yerel düzeyde dernek örgütlenmesi varlığını sürdürmeye devam etmiştir. İşçiler bu süreçte bütün Hannover Krallığı ve Almanya'yı kapsayan bir örgütlenme deneyimi yaşamış ve sonraki aşamalarda işçi hareketinin yükselmesine paralel bir şekilde sendikal örgütlenme için önemli deneyimler kazanmışlardır.

Sonuç

Bu makalede Hannover matbaa kalfalarının elli yıllık işçileşme süreci ele alınmıştır. İşçileşme bir yandan ücretli emeğe dayalı sınıfsal bir konum edinme anlamına gelirken öte yandan bu konum altında yaşayan öznelere kolektif deneyimlerini içermektedir. Bu iki düzey sınıf oluşumunun temel süreçlerini meydana getirmektedir. Aynı zamanda ikisi birlikte proleter kamusalılığın organik parçalarını oluşturur. Böyle bir kamusalılık iki düzeyin karşılıklı işlendiği bir inşa süreci olarak belirir. Makale bu açıdan Hannover matbaa kalfalarının kendi özgün proleter kamusalılıklarının inşasına dönük örgütlenme deneyimlerine odaklanmıştır. Bu deneyimler tarihsel olarak oldukça farklı aşama ve biçimlerde (dernek, yardım sandıkları, uzlaşma komisyonları, iş bırakma ve bölgesel/ulusal birlik örgütleri gibi) şekillenmiştir. Bu özgünlüğe kapitalist dönüşüm öncesi lonca örgütlenmesinin kalıntıları, gelenekleri ve deneyimleri önemli katkılar sunmuştur. Ayrıca işçilerin ilk örgütlenme deneyimleri üzerinde edebi burjuva kamusalılık modeli de önemli etkilerde bulunmuştur. Böylece farklı kamusalılık formları

matbaa işçilerinin kendi proleter kamusallığını inşa sürecinde az ya da çok etkili olmuştur. Kalfaların güçlü mesleki dayanışma geleneği loncaların çözülüşü, işletmelerin makineleşmesi ve rasyonelleşmesi sonucunda beliren yeni koşullarda örgütlenme yeteneklerini ve pratiklerini beslemiş ve oldukça erken safhada sendika benzeri yapıları ortaya çıkarmalarını sağlamıştır.⁵⁶ Kapitalistleşme süreci işçi ve işyeri sahipleri arasındaki tarihsel bütünlüklü yapıyı parçalayarak kapitalist işletmeye özgü emek sermaye çelişkilerinin oluşmasını beraberinde getirmiştir. Zanaatkârlar artan bir şekilde ücretli emek işçisine dönüşmüşler ve işletme merkezli sorunlar (ücret, çalışma saatleri, iş koşulları vb.) örgütlenme faaliyetlerinin merkezine oturmuştur. Emek sorunları merkezli bir mücadele biçimi işçiler arasında böylece gelişmeye başlamış ve işçilerin özellikle gezgin ve mülteci kalfaların bu mücadele deneyimleri içerisinde önemli bir yeri olduğu görülmüştür. Hannover örneği de göstermektedir ki bu gezgin işçiler daha liberal yönetimlerin olduğu başka ülkelerde önemli politik örgütlenme bilgi ve deneyimleri kazanmışlar ve geri döndüklerinde işçi önderi olarak örgütlenme faaliyetlerine hız katmışlardır. Bu açıdan Hartmann ve Stegen gibi mücadeleciler mülteci figürlerin matbaa işçilerinin örgütlenmesinde oldukça önemli rol oynadıkları görülmektedir. Kamusalılık inşa deneyimlerinin diğer bir boyutunu bu süreçte mutlakiyetçi devlet aygıtına karşı verilen mücadele oluşturmuştur. Özellikle örgütlenme formunun ulusal nitelik kazanması siyasal sınırlara duyarlı mutlakiyetçi devlet aygıtının işçi derneğine olan müdahalesini artırarak yeniden yerelleşmesine neden olmuştur. Sonuç olarak Hannover matbaa işçilerinin yarım yüzyıllık tarihsel süreç içerisinde yerel ve ulusal düzeyde kendi çıkarlarını ve yaşam deneyimlerini ifade edebilecekleri özgün bir proleter kamusallığın inşasında öncü bir rol oynadığını söylemek mümkündür.

DİPNOTLAR

- 1 Frankfurt okulunun araştırma geleneği içerisinde yer alan yazarlar özellikle Adorno ve Horkheimer'in kültür endüstrisi tartışmalarından etkilenmişlerdir. Bkz. Horkheimer/Adorno (2006).
- 2 Burjuva kamusalılık tartışması Habermas'ta politik kamusalılık tartışması ile paralel gitmektedir. 1990 yılında yeniden yayımlanan çalışmasına yazdığı önsözde Habermas iki tiplere bir de sivil toplumsal bir boyutu ekleyerek sivil toplumcu bir kamusalılık ve demokrasi anlayışı ileri sürmektedir. (Habermas 1990: 11-50)
- 3 Negt ve Kluge Habermas'ın tarihsel olarak baskılanan bir plebik kamusalılıktan bahsettiğini fakat bu kamusallığın oldukça heterojen

unsurları barındırmasından ve Habermas'ın burjuva kamusalılığı kavramı içerisinde yeterince dikkate alınmadığından proleter kamusalılık kavramını ileri sürmüşlerdir (Negt ve Kluge 1974: 8-9; Habermas 1990: 16 vd.). Ayrıca Nancy Fraser'da temelde burjuva kamusalılığın tekillik ve dışlama üzerine kurulu olan bir eleştirisini yaparken ilginç bir şekilde proleter kamusalılık yaklaşımına hiç değinmez. Fraser (1990).

- 4 Bu iki kamusalılık formunun geniş karşılaştırılması için bkz. Negt ve Kluge 1974: 35-44. Üretim kamusalıkları daha çok bilinç ve program endüstrileri, büyük şirketlerin reklam ve halkla ilişkiler birimleri ve idari aygıtlardan oluşur.
- 5 Yazarlara göre bütün modern kamusalılıklar bu soyut ve görüntüsel karakteri geliştirme ve taşıma potansiyeline sahiptir. Proleter kamusalılık formu da bu anlamda şekleşmiş ilişki biçimleri üretebilir. Yazarlar kamusalılığın tarihsel deneyimlerinden hareketle bunun gerçekleşmemesinin koşullarını da ortaya çıkarmaya çalışırlar. Deneyim düzeyine dayalı bir kategori olarak proleter kamusalılık burjuva kamusalılığı karşısında toplumsal değişimin hiç bir nüvesini ve somut çıkarı dışarıda bırakmayan bir yöntem ve bunun için gerekli ortamı ise bütün gerçek üretim ve toplumsallaşma bağlamı olarak değerlendirilir. Kendi içerisinde farklı dışlanan kategorileri de barındıran proleter kamusalılık canlı ve deneyime dayalı çıkarların genelleştirilebilir farklı kategorilerinin doğru uygulanması olarak düşünülür. Ölü çıkarlar ve normlar olarak beliren genelleştirmelerin örgütlenmek istenen bütün canlı çıkarlara zarar vermemesi gereklidir (Negt ve Kluge 1974: 346).
- 6 Hâkim burjuva kamusalılık anlayışını eleştiren Negt ve Kluge bu anlayışın birçok kolektif deneyim alanını kamusal olarak nitelerken çocuk eğitimi, fabrika yaşamı veya televizyon gibi olayları özel kategorisine hapseder. İnsanların yaşam ve üretim bağlamı içerisinde gerçekten ürettiği toplumsal deneyimler bu anlayışın dışında konumlanır. Özellikle yazarlar hâkim burjuva anlayışın endüstriyel işletme aygıtı ve ailedeki sosyalleşmeyi dışladığını vurgularlar. Burjuva kamusalılığının temel çelişkisi ve zayıflığı olarak yazarlar hem temel yaşam çıkarlarını dışlaması fakat öteki taraftan bütünü temsil etmediği talep etmesi olmasında görürler. Burjuva kamusalılığı yeterince maddi yaşam çıkarları içerisinde temellenmediği için daha fazla realite kapsayan kapitalist üretim çıkarıyla birleşmeye ihtiyaç duyar (Negt ve Kluge 1974: 11-12).
- 7 Burjuva kamusalılık özel kullanım üzerine kurulu olduğundan ona dâhil olan işçiler ya da işçi örgütleri temel bir ikilemle karşı karşıya gelirler.

Parti veya sendika şeklinde kamusalıklar burjuva kamusalığına dâhil olmalarıyla beraber işçilerin sınıf çıkarı veya deneyimlerine göre örgütlenen kurallardan ziyade özel kullanım kuralına göre işleyen burjuva kamusalığının etkisi altına girerler. İşçi çıkarı burjuva kamusalığı içerisinde büyük bir özel çıkar gibi görünmeye başlar. Sınıf çıkarılarının burjuva kamusalığı karşısında sahici ve özerk bir çıkar olarak temsil edilmediği ve tanımlanamadığı ölçüde nesnel olarak burjuva kamusalığı mekanizmaları içerisine hapsolür (Negt ve Kluge 1974: 26).

8 Proleter kamusalılık kavramı yazarlara göre kendilerinin keşfi olmaktan ziyade işçi hareketi tarihinde özgün bir şekilde belirmiş ve kullanılmıştır. Kavram bir taraftan partiyi öteki taraftan partinin dayandığı işçi kitlelerine seslenmenin aracı olarak işlev görmüştür. Belirli kararlar için kitlelerin veya parti üyelerinin mobilize edilmesi ve parti yönetimi içerisindeki grupların kararının hayata geçirilmesi veya bütün proletaryanın çıkarlarıyla uyumlu olmadığı eleştirisinde görüldüğü gibi kavramın kullanımı stratejik araçsal bir niteliğe bürünerek burjuva kamusalığına benzediği vurgulanır. Kavram daha çok noktasal, kitlelere dışarıdan aktarılan, belirli bir amaç için üretilen bir şey olarak kavranır. Proletarya kavramı kamusalığın yerine kullanılırken kavram bir bütünün veya özgün bir kamusalığın maddi taşıyıcısı olarak görülür. Bu kamusalılık anlayışı yazarlara göre Marx ve Lenin’de de mevcuttur. (Negt ve Kluge 1974: 11)

9 Yazarlar işçilerin yaşadıkları deneyimlerin önemine vurgu yaparak deneyim ufkunu belirleyen ve az ya da çok belli bir düzeyde türdeşlik arz eden bir proleter yaşam bağlamından hareket ederler. Özel ve kamusal olarak yaşanan bu bağlam metalaşan emek gücünün değişim ve kullanım değeri özelliklerinin üretimi ve aynı zamanda üretim sürecindeki konumunu içerdiği gibi toplumsal ilişkilerin bütünü de içerisine alır ve deneyim üretiminin çerçevesini oluşturur. Bu durum deneyim oluşturmının bütün araçlarının bu karmaşıklığı gizlemesinin yanı sıra toplumsal olarak üretilen bu deneyimin kavranması için ihtiyaç duyulan toplumsal emek ve çabayı açığa çıkarır. Negt ve Kluge 1974: 24-25.

10 Bu iki bağı koparmaya dönük mekanizmalar bir taraftan proleter kamusalılık içerisinde öteki taraftan burjuva kamusalılık tarafından işletilebilir. İşçi hareketi enerjisinin burjuva kamusalıklarına göre oluşturulmuş örgütlenme formlarına entegre olduğu ve aynı zamanda işçilerin kendi çıkarlarını burjuva kamusalılık formuna uyumu veya kendi özgün kamusalıklarını üretebilecekleri kurumsal üretim araçlarından

koparılmasıyla beraber yürüdüğünden sık sık işçi kamusalılıkları burjuva kamusalılığının bir varyantı gibi işler veya burjuva toplum bağlamını ortadan kaldırmadan kendi çıkarlarını gerçekleştirmek istediğinden ortaya daha çok proleter çıkarlar ve burjuva örgütlenme normlarından oluşan bir karışık form çıkar. Burjuva kamusalılığının örgütlenme formlarının kullanımıyla beraber oluşan proleter kamusalılıklar (işçi dernekleri, işçi yerleşim yerleri, sendikalar gibi) bir taraftan gerçek proleter çıkarları ve deneyimleri birbirine bağlarken öteki taraftan kendisini dışsal olarak burjuva kamusalılığından ayıran yoğunlaşmış proleter kamusalılık düzeyi meydana getirir. Yazarların kamp mentalitesi (Lagermentalität) olarak adlandırdıkları “toplum içinde toplum olma” durumu bu anlamda işçi hareketi açısından oldukça ağır sonuçları olmuştur. (Negt ve Kluge 1974: 109-115).

- 11 Duyusal-bedensel kavranan dayanışma ihtiyacının sonucu olarak kolektif protesto formları (grevler, kitlesel gösteriler vs.) işçilerin kendi gerçekliklerini ortak bir şey olarak deneyimlemeleri ve onaylamalarını sağlar. Bu etkinlikler oldukça önemlidir. Bu etkinlikler içinde işçiler aktif özne haline gelirler. Burjuva kamusalılığı bu açıdan değer çıkarına denk düşmeyen beşeri-duyusal özelliklerin ölüme terkedilmesi ve işleyişi itibarıyla sınıf bireylerinin kendi deneyimlerini ifade araçlarından mahrum bırakılması gibi bir eğilimi ifade eder.
- 12 Dolaylı ve dolaysız deneyimin yapılanışı hakkında bkz. Negt ve Kluge 1974: 57-60
- 13 Bu anlamda kalfaların içinde bulundukları değişimi deneyimleme sürecini Negt’in deneyim kavramını öz bir şekilde tanımladığı “already preserved and processed reality” olarak kavramak mümkündür (Krause 2006: 122).
- 14 Kutsal Pazartesi zanaatkârların geleneksel tatil gününe verilen isimdir.
- 15 Hannoversche Buckdruckerleben in 125 Jahren Hannover 1949:5-6.
- 16 Hannoversche Buchdruckerleben 1949: 6-7, Culemann 1840.
- 17 Hannoversches Buchdruckerleben 1949: 8
- 18 Hannoversche Buchdruckerleben 1949: 9; NHSTH Hann.80 Hann. 1 A 2193.

- 19 Hannoversche Buchdruckerleben 1949: 9
- 20 1840 yılında Hannover’de yapılan Gutenberg kutlamalarında da liberal taleplerin dile getirildiği ve kutlamaların politik bir içerik kazandığı görülmektedir. 1840 kutlamalarından önce hem gerekli parayı sağlamak hem de kutlamaların olması gerektiği gibi düzenlemek için 1838 yılında işyeri sahipleri ve kalfalar tarafından tasarruf sandıkları (Sparkassen) kurulmuştur. Bkz. Artikel über die Sparcasse des Buchdruckervereins in Hannover zur Feier des Buchdruckerjubiläums im Jahre 1840: 1
- 21 Dritter Bericht über die Wirksamkeit hannoverschen Arbeitervereins nebst Beschreibung der Feier des Stiftungsfestes am 27.August.1848: 3.
- 22 Festschrift zu 50 Jährigen Bestehen Lokalvereins Hannover 1898: 2.
- 23 Journal für Buchdruckerkunst, Schriftgießerei und die verwandten Fächer Hrg. Von Johann H Mener 1847: 114.
- 24 Dritter Bericht über die Wirksamkeit hannoverschen Arbeitervereins nebst Beschreibung der Feier des Stiftungsfestes am 27.August.1848: 5.
- 25 Journal für Buchdruckerkunst.. 1847: 115.
- 26 Journal für Buchdruckerkunst...1847: 119
- 27 Journal für Buchdruckerkunst..1847: 109.
- 28 Journal für Buchdruckerkunst..1847: 109
- 29 Yeni işletmelerde işyeri sahibi, faktor (bölüm yönetici ustası), kalfa (Drucker) ve dizgici şeklinde yeni bir hiyerarşi oluşmuştur.
- 30 Journal für Buchdruckerkunst..1847: 109-110
- 31 Journal für Buchdruckerkunst..1847: 110
- 32 Festschrift zu 50 Jährigen Bestehen Lokalvereins Hannover 1898: 3.
- 33 Festschrift zu 50 Jährigen Bestehen Lokalvereins Hannover 1898: 4

34 Festschrift zu 50 Jährigen Bestehen Lokalvereins Hannover 1898: 7 ve Krahll 1916: 204.

35 NHSTH Hann.80 Hann.1 A 2193

36 Festschrift zu 50 Jährigen Bestehen Lokalvereins Hannover 1898: 8; von Berg 1981: 38.

37 Das Volk, Nr.28, 09.08.1848

38 Festschrift zu 50 Jährigen Bestehen Lokalvereins Hannover 1898: 9.

39 NHSTH Hann.80 Hann. 674 A1; Festschrift zu 50 Jährigen Bestehen Lokalvereins Hannover 1898: 9

40 NHSTH Hann.80 Hann. A 1 2193

41 NHSTH Hann.80 Hann. A 1 2193

124

42 NHSTH Hann.80 Hann. A 1 2193

43 Hannover ana derneğin dışında şu çevre yerlerde şubeler mevcuttu: Aurich, Celle, Göttingen, Hameln, Einbeck, Harburg, Hildesheim, Clausthal, Lüneburg, Nienburg, Osnabrück, Uelzen und Verden.

44 NHSTH Hann.80 Hann. 674 A1

45 NHSTH Hann.80 Hann. A 1 2193. Ayrıca raporda işçi önderi Stegen'e vurgu yapılarak onun devrimci partilerle bağı olduğu ve Gutenberg Derneği'nde yoğun faaliyet gösterdiği belirtilmiştir.

46 NHSTH Hann.80 Hann. A1 2193

47 Festschrift zu 50 Jährigen Bestehen Lokalvereins Hannover 1898: 11-12

48 Festschrift zu 50 Jährigen Bestehen Lokalvereins Hannover 1898: 14

49 NHSTH Hann.80 Hann. A1 2193

50 Festschrift zu 50 Jährigen Bestehen Lokalvereins Hannover 1898: 16

- 51 Festschrift zu 50 Jährigen Bestehen Lokalvereins Hannover 1898: 16
- 52 NHSTH Hann.80 Hann. A 12193
- 53 NHSTH Hann.80 Hann. A 1 2193
- 54 NHSTH Hann.80 Hann. A 1 2193
- 55 Statuten des Gutenbergvereins der Stadt Hannover: 2.
- 56 Schönhoven 1987: 23; Todt ve Radandt 1950: 167-85. Matbaacıların öncü rolü hakkında bkz. Beier 1976: 23-25.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Hannover Aşağı Saksonya Devlet Arşivi (Niedersächsisches Hauptstadtarchiv):

- Hann.80 Hann. 1A 2193
- Hann.80. Hann. IA 674
- Hann.80.Hann. 1 cd 813

125

Basılı Dergiler:

- Artikel über die Sparcasse des Buchdruckervereins in Hannover zur Feier des Buchdruckerjubiläums im Jahre 1840 Hannover, 1848
- Das Volk. Organ des Central-Komitees für Arbeiter .Eine social politische Zeitschrift, Hg. S. Born, Berlin 1.6 –29.8.1848
- Dritter Bericht über die Wirksamkeit hannoverschen Arbeiter-Vereins nebst Beschreibung der Feier des Stiftungsfestes am 27.August 1848 (1848), Hannover.
- Festschrift zum 50 Jährigen Bestehen Lokalvereins (1895), Hannover.
- Hannoversches Buchdruckerleben in 125 Jahren (1949), Hannover.
- Journal für Buchdruckerkunst, Schriftgießer und die verwandten Fächer. Hrg. von Johann H. Mener, Braunschweig 1847
- Statuten des Gutenbergvereins der Stadt Hannover (Tarihsiz)

Basılı Yayınlar:

- Beier, G. (1966). Schwarzer Kunst und Klassenkampf. Vom Geheimbund zum königlich-preussischen Gewerkverein 1830-1890 (Band1), Frankfurt/Main: Europäische Verlagsanstalt.
- Beier, G. (1976). Herkunft und Mandat, Beiträge zur Führungsproblematik in der Arbeiterbewegung, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Berg, H. v. (1981). Entstehung und Tätigkeit der Norddeutschen Arbeitervereinigung. Als Regionalorganisation der deutschen Arbeiterverbrüderung nach der Niederschlagung der Revolution von 1848/49, Bonn.
- Birker, K. (1973). Die deutschen Arbeiterbildungsvereine 1840-70, Berlin: Colloquim Verlag.
- Culemann, G. (1840). Geschichte der Buchdruckerei in den hannoverschen und braunschweigischen Länder, Hannover.
- Ditt, K. (1994). “Fabrikarbeiter und Handwerker im 19. Jahrhundert in der neueren deutschen sozialgeschichtlichen Probleme des Kaiserreichs”, Geschichte und Gesellschaft, 20 Jahrg. H. 2, pp 299-320.
- Fraser, N. (1990). “Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy” Social Text, No. 25/26 (1990), pp. 56-80.
- Geiling, H. (1985). Die moralische Ökonomie des früheren Proletariats. Die Entstehung der hannoverschen Arbeiterbewegung aus den arbeitenden und armen Volksklassen bis 1875, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Horkheimer, M. ve Adorno, W. T. (2006). Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente, Frankfurt: Fischer Verlag.
- Hohendahl, von P. U. (Edit.) (2000). Öffentlichkeit - Geschichte eines kritischen Begriffs Öffentlichkeit - Geschichte eines kritischen Begriffs Stuttgart: Springer-Verlag.
- Habermas, J. (1990). Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft, Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Ilse,,L.Fr. (1860). Geschichte der politischen Untersuchungen, Frankfurt/Main.
- Jeschke, J. (1977). Gewerberecht und Handwerswirtschaft des Königreichs Hannover im Übergang 1815-1866: Eine Quellenstudie (Göttinger Beitrage zur Wirtschaft und Sozialgeschichte).
- Katznelson, I. ve Zolberg, R. A. (2008). İşçi Sınıfı Oluşumu, Ankara: Tan Kitabevi.
- Kocka, J. (2008). “Almanya’da İşçi Sınıfı Oluşumunun Sorunları: Erken Dönem, 1800 1875”, Katznelson ve Zolberg R. Aristide (Ed.) *İşçi Sınıfı Oluşumu*, Ankara: Tan Kitabevi, ss. 285-255.
- Kocka, J. (1987). “Traditionbindung und Klassenbildung. Zum sozialhistorischen Ort der frühen deutschen Arbeiterbewegung”, Stiftung Historisches Kolleg, München.
- Krahll, W. (1916). Der Verband der deutschen Buchdrucker Fünfzig Jahre deutsche gewerkschaftliche Arbeit mit einer Vorgeschichte, Berlin.
- Krause, M. (2006). “The Production of Counter-Publics and the Counter-Publics of Production An Interview with Oskar Negt”, *European Journal of Social Theory* 9(1): 119–128.
- Kulemann, W. (1908). Geschichtliche Entwicklung der Berufsorganisation der Arbeitnehmer und Arbeitgeber aller Länder, 2.Cilt, Jena.
- Leonhard, H. H. (1924). Die Entwicklung des Buchdruckergewerbes in Hannover, Hannover (Diss.).
- Linde, H. (1852). „Das Königreich Hannover an der Schwelle zur Industriezeitalter“, *Neues Archiv für Niedersachsen* 5, 1951/52, 413-443.
- May, W. (1891). Die deutschen Buchdrucker in ihrem Kämpfen gegen das Kapital, Berlin.
- Negt, O. ve Kluge, A. (1974). Öffentlichkeit und Erfahrung. Zur Organisationsanalyse von bürgerlicher und proletarischer Öffentlichkeit, Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Nipperdey, T. (1972). „Vereinalsoziale Struktur im 18. und 19. Jahrhundert“, *Geschichtswissenschaft und Vereinswesen im 19. Jahrhundert, Beiträge zur Geschichte historischer Forschung in Deutschland*, Göttingen, 1-44.
- Pelger, H. (1968). „Zur demokratischen und sozialen Bewegung in Norddeutschland im Anschluss an die Revolution von 1848“, *Archiv für Sozialgeschichte*, VIII/1968, 161-230.
- Reith, R. (1994). „Lohn- und Kostkonflikte im deutschen Handwerk des 18. Jahrhunderts. Überlegungen zur Geschichte des Lohnstreiks“, Gailus Manfred ve Volkmann Heinrich (Hrsg.) *Der Kampf um das tägliche Brot. Nahrungsmangel, Versorgungspolitik und Protest 1770-1990*, Opladen: Westdeutscher Verlag, 85-107.
- Renzsch, W. (1980). *Handwerker und Lohnarbeiter in der frühen Arbeiterbewegung. Zur sozialen Basis von Gewerkschaften und Sozialdemokratie im Reichgründungsjahrzehnt*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Sandhu, A. (2007). *Intellectuals and People*, Palgrave Macmillan.
- Scheel, G. (1976). „Die Anfänge der Arbeiterbewegung im Königreich Hannover Zwischen Integration und Emanzipation“, *Niedersächsisches Jahrbuch für Landesgeschichte*, Sayı 48, 7-70.
- Schieder, W. (1963). *Die Anfänge der deutschen Arbeiterbewegung. Die Auslandsvereine im Jahrzehnt nach der Juli-Revolution von 1830*, Stuttgart: Klett Verlag.
- Schmiechen-Ackerman, D. (1990). *Ländliche Armut und Anfänge der Lindener Fabrikarbeiterschaft. Bevölkerungsänderung in der frühen Industrialisierung des Königreichs Hannover*, Hildesheim: Lax Verlag.
- Schönhoven, K. (1987). *Die deutschen Gewerkschaften*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Thompson E.P. (2006). *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, İstanbul: Birikim Yayınları.
- Todt, E. ve Radandt, H (1950). *Zur Frühgeschichte der deutschen Gewerkschaftsbewegung 1800-1849*, Berlin.

- Wabner, R. (1980). Lernen aus verpassten Chancen. Zur Geschichte der hannoverschen Arbeiterbewegung (1815-1933), Hannover: Bund Verlag.
- Wermuth, G. L. und Stieber, W. (1853). Die Communistischen Verschwörungen des 19. Jahrhunderts, Band 1 Berlin: Olms.